KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ

O. DOMINIK MANDIĆ

HERCEG-BOSNA I HRVATSKA

Biblioteka

POVJESNICE

3

Nakladnik: LAUS, Split
za nakladnika i urednika: Ante Oman; tisak: ŠTAMPA, Šibenik,
naklada: 2000 primjeraka

HERCEG-BOSNA I HRVATSKA

KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ

O. DOMINIK MANDIĆ

LAUS
Split
1991.

UVODNA RIJEČ

Živimo u doba važnih povijesnih događanja na našim prostorima koja se posebno odražavaju na Bosnu i Hercegovinu. To je razlog da se nakladnik odlučio objaviti svojevrsnu sintezu povijesti tih dviju pokrajina i to posebno s aspekta njihovih odnosa s Hrvatskom. Autori ovih priloga Dominik Mandić i Krunoslav Draganović smatraju se najboljim poznavaocima Bosne i Hercegovine u hrvatskoj historiografiji ovog stoljeća. O povijesti ovih dviju pokrajina od "ujedinjenja" 1918. godine pa do propasti komunističke vlasti u nas, dakle u monarhističkoj i komunističkoj Jugoslaviji nije se moglo slobodno pisati. Stoga nije ni čudo da je Draganović raspravu "Hrvati i Herceg-Bosna" objavio pod pseudonimom Hrvoje Bošnjanin i da je 1940. godine bila zabranjena. Dominik Mandić je svoju studiju pod naslovom "Herceg -Bosna i Hrvatska" mogao objaviti u emigraciji (Buenos Aires, 1963 u izdanju Hrvatske revije Vinka Nikolića). Objavljivanjem ovih dviju rasprava hrvatski čitatelji imat će mogućnost da se na temelju kratkih, ali solidnih znanstvenih sinteza upoznaju s poviješću i etničkom strukturom stanovništva Bosne i Hercegovine.

Nakladnik

U središtu interesa javnosti stoji danas Bosna i Hercegovina. O njoj se danas govori, raspravlja, polemizira. Njezina se sudbina danas kroji. U takvim prilikama nije nikakvo čudo, da je na dnevnom redu rasprava o nacionalnoj pripadnosti Herceg-Bosne.

Sve to dosad ne bi bilo ništa zla, da se izvjesni velikosrpski polemičari nijesu toliko zaboravili, da razumnu čovjeku naprosto pamet staje od čuda. Oni su, nalik na protu Davidovića, uime »nepristrasne historije« i »objektivnosti« tako grubo povrijedili historijske činjenice glede Herceg-Bosne i tako drsko bacili blato na čast bos.-hercegovačkih Hrvata, da na sve te uvrede i podvale nije moguće šutjeti. Hrvati su samo »malen narodić na Balkanu, koji pored srpskog i bugarskog nije nikad mogao igrati neku ulogu«. (Srpsko-hrvatski spor, Beograd 1937.), makar da je taj »narodić« dvaput tukao najvećeg bugarskog cara Simeona i spasavao pregaženu Srbiju. Narod B. i H. jesu čisti Srbi. Oni govore i pišu samo srpski. Samo čakavski dijalekat jest hrvatski, a štokavština isključivo srpska. Tim hokus-pokusom pretvara Dr. Glušac i proto Davidović skoro petmilijunski Hrvatski narod u bijednu grupicu od 300.000 čakavaca u Primorju i na otocima. Dolazi do epohalnog otkrića »Srba-katolika« u Bosni, a da Srbe muslimane i ne spominjemo. Bosna i Hercegovina postaju najčišćim srpskim zemljama. U njima nikad i nikakva traga

hrvatstvu nije bilo. Hrvate je iz svojih razloga stvorila Austrija. Hrvatstvo je uneseno u Bosnu na austrijskim bajunetama. Austriji je uspjelo čudo neviđeno, da lisicu pretvori u vuka i bosanske Srbe u Hrvate, barem jednim dijelom. Potreban je iskren sporazum Srba i Hrvata, poručuje genijalni proto Davidović, ali treba Bosnu i Hercegovinu ostaviti van diskusije kao srpske zemlje. A da to bude tako, bilo je potrebno ustvrditi, da je granica Hrvatskog kraljevstva uvijek bila na Uni, da je Hrvate stvorila Austrija i da su muslimani u B. i H. većim dijelom samo došljaci i uljezi. Onda ostaje srpsko pravoslavlje i njegov narod ogromnom većinom domaćim, starosjedilačkim, a B. i H. odvajkada srpskim zemljama. Tako tvrditi znači povijest izvrnuti tumbe i historijskoj istini opaliti vruć šamar.

U ovoj našoj knjižici pokušat ćemo »otkriti« Hrvate u Bosni i Hercegovini. Osvijetlit ćemo, barem u najkraćim crtama, narodnu i vjersku prošlost ovih zemalja. Historijska vrela, radi tijesna prostora, kod manje važnih stvari ne ćemo navoditi, pripravni, da ih na zahtjev u javnosti iznesemo.

I.
HISTORIJSKI OSVRT NA HERCEG-BOSNU

Radi boljeg pregleda stvari, treba *razlikovati* pravu Bosnu, jezgru bosanske države, od dijelova, koji su joj kasnije pripojeni. Ti su bili: na jugu Zahumlje i Travunija, na zapadu Završje, na sjeverozapadu Donji Krajevi, na sjeveru Usora i Soli. Prava Bosna sterala se otprilike od Konjica do Vranduka

i od Drine do Vranice ili najdalje do Vrbasa. Kao takova obuhvatala je tek petinu ili šestinu današnjeg bosansko-hercegovačkog teritorija. Sigurna granica, za koju tačno znamo, bila je već od najstarijih pisaca jedino rijeka *Drina*.Tako tvrdi naš najstariji domaći ljetopis popa Dukljanina iz XII. stoljeća (De regno Slav., 290), tako bizantijski pisci, počevši od *Kinnamosa* pa dalje, a ti sigurno nijesu sumnjivi kao neprijatelji pravosljavlja. *Kinnamos* (III. knj., 104., Bonnsko izdanje) tvrdi, da »Bosna seže do Drine i da nije podložna srpskom velikom županu; u njoj živi drugi narod, koji ima svoje običaje i uredbe, a i svog vlastitog vladara«.

1. Historijska Bosna

Prije svega valja nam se poizabaviti pravom, historijskom Bosnom, oko gornjeg toka rijeke Bosne, kolijevkom kasnije samostalne bosanske države. Život Bosne kao države, i to najprije kao banovine od Borića, prvog njezina po imenu poznatog bana (u XII. stoljeću), a kasnije kao kraljevine (Stjepan Tvrtko okrunjen za kralja 1377.), traje oko 300 godina. Bosna je nastojala, da postigne punu svoju samostalnost, ali je većinom priznavala vrhovnu vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva, kojim su bosanski banovi obično bili samo vazalima. God. 1463. osvoji Bosnu sultan Mehmed II. el Fatih (»Osvajač«), koji pod Jajcem posiječe zadnjeg kralja Bosne Stipana Tomaševića.

Do X. stoljeća povijest je prave Bosne vrlo mutna i nejasna. Bosna leži na razmeđi Hrvatske i Srbije, a historijski izvori o njoj šute. Ipak znamo o njoj nekoliko sigurnih stvari. Znamo najprije, da prije 950.

godine nije bila u vlasti srpskih velikih župana. Znamo, da se samostalna Srbija javlja u povijesti kasno i da joj je tada u prvom redu pripadao današnji Sandžak osim njegovog istočnog dijela, i da se Bosnom nije prostirala.

Da li je prava Bosna bila tada samostalna oblast ili dio jake hrvatske države, koja kraljevinom postaje 300 godina prije Srbije, o tom nemamo izravnih historijskih vijesti. *Profirogenet* izvodi ime Srbi (Servi) od glagola služiti (servire), jer da služe rimskom (bizantskom) caru, a ime Hrvati tumači kao narod bogat zemljom. Da je bila politički samostalna, ne bi taj krupni fakat izmakao pažnji bilo kojeg starog kroničara ili historika. Međutim druge utvrđene činjenice indirektno, ali ipak jasno svjedoče, da je stara Bosna morala biti dijelom hrvatske države.

Vladar Bosne, u prvo doba ovisan, a kasnije neovisan gospodar zemlje oko gornjeg toka rijeke Bosne, zove se već u najstarijim vijestima o Bosni b a n o m. Po *Dukljaninu,* bosanski ban je jedan od prvih velmoža hrvatske države. A *Profirogenet* (Migne, Patrol. gr., sv. 113, 287) spominje bansku čast u Hrvatskoj. Sve do 1377. vladaju Bosnom njezini banovi, dok ponosni Tvrtko ne ote jedan dio srpske zemlje i ne okruni se za kralja "Srbljem i Bosni", da 14 godina kasnije, sjedinivši s Bosnom i prostrane hrvatske oblasti, ne spomene u svom vladarskom naslovu u Bosnu i Srblje također i Hrvatsku i Dalmaciju.

Banska čast, eminentno hrvatska ustanova, poznata je samo Hrvatima (Klaić, Povijest Bosne, 43); i tako zemlja, kojom od vajkada vladaju banovi, sigurno je bila hrvatskom.

Poznati historičar *Dummler,* imajući na umu, da je u doba kralja Tomislava Srbija i snagom i prostorom bila malena, a Hrvatska, naprotiv, da je imala

vrlo jaku vojnu silu na moru i na kopnu (80 većih i 100 manjih brodova; 100.000 pješaka i 60.000 konjanika) zaključuje ovako: "Upravo je nužno, da se i Bosna računa kao stara tečevina Hrvata, a ne kao srpska zemlja od početka. I doista car (Profirogenet) pravi razliku između Bosne kao posebnog kraja i Srbije, ma da je već u X. stoljeću bila njezin sastavni dio; njezini žitelji imaju vlastite vladare" (Ält. Gesch., 373). S Dümmlerom se slaže čitav niz historičara, koji nijesu ni Srbi ni Hrvati; kakav je npr. Rus *Hilferding*, Bugarin *Drinov*, Englez *Bury*, Čeh *Niederle*, Mađari *Pauler* i Thalloczy itd.

Ovi historičari temelje svoje mišljenje o pripadnosti Bosne Hrvatskoj i na drugim činjenicama, koje nam je historija zabilježila. U IX. stoljeću Hrvatska je **neposredno graničila s Bugarskom.** To potvrđuje i bizantski historičar *Cedrenus*. Porfirogenet nam pripovijeda o borbama Hrvata i Bugara, negdje poslije god. 870., dakle za kana Borisa i kneza Trpimira. *(Migne, P. G. 113, 286)*. Bugari u ratu nijesu uspjeli nego učine mir s Hrvatima, obilno ih nadarivši i primivši uzdarje od njih. Papini legati god. 886. idu neposredno iz Hrvatske u Bugarsku kanu Borisu, da krste bugarski narod. Slična stvar događa se i god. 926. za kralja Tomislava. To je novi dokaz zajedničke bugarsko-hrvatske granice. Pošto je Slavonija u to vrijeme bila franačka, pošto je na Limu i gornjoj Drini bila samostalna Raška, a Bugarska se sterala čak Srijemom i sjevernom Srbijom, morala je Hrvatska obuhvaćati Bosnu, osobito krajeve oko Tuzle. Bugarsko-hrvatska granica bila je na Drini, a Bosna u sklopu Hrvatske države.

Isti taj zaključak nameće nam se i iz povelje hrvatskog kneza *Trpimira*, izdane god. 852. u Biaćima kod Splita splitskom nadbiskupu Petru.

Povelja veli, da je splitska nadbiskupija »metropola sve do obala dunavskih i gotovo po čitavoj države hrvatskoj«. Treba znati, da je tada Slavonija pripadala u političkom pogledu franačkoj državi, a u crkvenom akvilejskom patrijarhatu. Kako je mogla splitska metropolija, koja se sterala skoro cijelom hrvatskom državom, dopirati do Dunava, ako Bosna nije pripadala Splitu odnosno Hrvatskoj?

Oko sredine X. stoljeća dospije Bosna u ruke srpskog kneza *Castava*. Bizantijski car *Konstantin VII. Porfirogenet* piše negdje oko 950. godine znamenito svoje djelo »O upravi carstva« (De administrando Imperio). Djelo je, doduše, skrpano od raznih izvještaja carskih činovnika, koji si mjestimično protuslove ili i donose netočne podatke, djelo je pisano s jasnim političkim tendencijama i nije konačno usklađeno i uređeno, ali ipak radi oskudice drugih vrela i obilja podataka od velike je važnosti za našu povijest.

Car *Porfirogenet* spominje oko 950. god., da je »horion Bosona«, tj. kraj ili zemljica Bosna pripadao Srbiji. Iz riječi »horion« vidi se, da je Bosna bila u to doba malena i da je car smatra nekim posebnim tijelom u sklopu Srbije; dok u pravoj Srbiji nabraja samo gradove a ne i župe, stavlja na kraju Bosnu na posebno mjesto i spominje u njoj dva grada (Katera i Destnik).

Car je pisao svoje djelo upravo u ono vrijeme, kad je Bugarska za slabog cara Petra pala na niske grane i kad je u Hrvatskoj, radi nereda i bune bana Pribunje, koji ubi i kralja Miroslava (949.), vladala opća slabost i anarhija. Tu povoljnu konjukturu iskoristi odlučni srpski knez Časlav, da Hrvatskoj otme Bosnu i Bugarskoj izvjesne druge krajeve. Romanski

gradovi u Dalmaciji odmetnuše se tom zgodom od Hrvatske.

Porfirogenet spominje, da je tada Hrvatska imala tek polovinu vojne snage prema onoj iz doba kralja Tomislava. Očito je Hrvatska izgubila mnoge svoje krajeve i oblasti, u prvom redu Bosnu.

Tom zgodom, zajedno s ostalom Bosnom, dospio je grad Soli u Časlavljeve ruke, ako tako treba prevesti Porfirogenetov »Salenes«. Međutim to je bilo samo za kratak čas, jer već oko 960. hrvatski kralj »Krešimir uze cijelu Bosnu i zavlada njom«, kako bilježi *Dukljanin* (Presb. Diocl., 37). S tim se slaže i veliki prijatelj Srba, inače objektivni češki historičar *Jireček* smatrajući, da je Bosna tek kasnije privremena tekovina Srba (Gesch. der Serben, I, 120—122). »U X. stoljeću, u neprohodnim planinskim krajevima između Hrvata, bizantskih primorskih gradova i Bugara, nastala je među slavenskim plemenima čvršća tvorevina pod hegemonijom pravih Srba, ali i ta samo za kraće vrijeme.« (Handelstr., 19). To je upravo Srbija za kneza Časlava, koja za čas obvlada Bosnom, da u nju nikad više, kroz daljnih hiljadu godina ne stupi kao vladarica. Čak ni najslavniji srpski vladar, car i samodržac svih Grka i Srba, Dušan Silni, nije mogao osvojiti Bosne, već se ispod Bobovca neslavno vratio tamo, odkuda je i došao.

Po *Dukljaninu* koncem XI. stoljeća zavladao je Bosnom, opet na malo vremena, dukljanski kralj Bodin. On je slavenski vladar, ili ako hoćete po istom Popu Dukljaninu crvenohrvatski, i zato njegova vlada Bosnom nije nipošto srpska vlada. Obratno povijest pozitivno zna, da su izvjesni Hrvati ili **hrvatske velikaške porodice vladale Bosnom.** Tako je i prvi po

imenu poznati bosanski ban, B o r i ć, Hrvat-katolik iz Slavonije. Tako je isto i moćni ban P a v a o Š u b i ć »gospodar Bosne« (1299.) iz porodice, koja je Hrvatima poklonila herojskog mučenika Petra Šubića Zrinjskog. Njegov sin M l a d e n banuje u Bosni 20 godina (1302.—1322.). I osnivač bosanske kraljevske d i n a s t i j e K o t r o m a n i ć a, ban P r i j e z d a, bio je podrijetlom iz Hrvatske (iz Kutjeva). A takav je i »veliki vojvoda rusaga bosanskog« H r v o j e V u k č i ć — H r v a t i n i ć, moćniji od samog bosanskog kralja, unuk gospodara Donjih krajeva (oko današnje Banje Luke), kneza Hrvatina. I oni su Hrvati, hrvatske krvi i plemena, kako im i samo ime svjedoči. Zar bi Bosna ponosna, da nije bila hrvatska, dopustila, da njom vladaju tuđinci Hrvati, čak od prvog poznatog bana Bosne Borića?

Od kapitalne je važnosti činjenica, da se ugarsko-hrvatski kralj Bela II. god. 1138. naziva kraljem Ugarske i Rame (»Bela Dei gracia Hungariae Ramaeque rex«). A Rama, kroz 300 godina, znači u Ugarskoj uvijek Bosnu. Pošto Mađari nijesu Bosne na maču dobili, jasno je, da su postali vladarima Bosne ili se takvim proglasili samo tako, što su priznati i krunjeni za hrvatske kraljeve. A tko je kralj Hrvatske, kralj je i njezinog sastavnog dijela Bosne. Odatle ono »rex Ramae«, »kralj Bosne«. Bosna je, dakle, nekada bila sastavnim dijelom Hrvatske.

Utvrđen rezultat znanstvenog istraživanja poznatog kritičnog historičara *Šišića* (Pov. Hrvata, I, 653) jest, da se Hrvatska u doba kralja Petra K r e š i m i r a IV. prostirala od Neretve do Drave i od mora do Drine. Kad je tuđinski utjecaj u Hrvatskoj za kralja Zvonimira i osobito iza njegove smrti znatno porastao,

nastoje bosanski velikaši da Bosnu što više osamostale. Bosna se počinje separirati od Hrvatske. Po *Šišiću* bilo je to još za Zvonimirova života. Prastara *hrvatska kronika* (Lucius: De regno Dalm. et Croat., str. 309), pripovijeda: »Poslije toga kad se razcijepilo kraljevstvo (H r v a t s k a) u dijelove, izabraše B o š n j a c i god. 1079. sebi posebnog poglavara; isto učiniše i Neretljani; a Hrvati izaberu za vladara tuđinca.« Malo zatim, po istoj kronici, kralj Bela zavlada svim dijelovima Zvonimirove države: B o s n o m, Hrvatskom, Dalmacijom, Neretvanskom Krajinom.

Doskora ovi tuđinci, vladari iz dinastije Arpadovića, koje su Hrvati 1102. slobodnom voljom izabrali na Dravi za hrvatske kraljeve, čim utvrdiše svoju vlast u Hrvatskoj, opaziše centrifugalne težnje Bosne i htjedoše jasno i otvorno da naglase svoja kraljevska prava na Bosnu kao na dio Hrvatskog kraljevstva, kojemu su na čelu stajali. Radi toga, makar da Bosne nijesu sebi silom pokorili, već 1137. Bela II. proglašuje sina K o l o m a n a b o s a n s k i m vojvodom, a 1138. i sam uzima u kraljevski naslov i B o s n u (»rex Ramae«). I taj naslov stotinama godina resi ugarsko-hrvatskog vladara. Što je glavno, taj naslov nije bio pusta titula niti nezakonita uzurpacija. Bosanski banovi pokazuju se, uza sve svoje nastojanje za slobodom, kao v a z a l i ugarsko-hrvatskih kraljeva. Vrlo je poučna listina iz god. 1163., kojom ugarsko-hrvatski kralj Stjepan IV. potvrđuje izvjesne privilegije »pred velikašima (svog) kraljevstva«, među kojima najprije nabraja izvjesne nadbiskupe i biskupe, a onda na prvom mjestu među svjetovnim knezovima hrvatskog bana Beloša, pa palatina Tomu, zatim dvorskog kneza Broku, pa *bosanskog bana Borića*, te velikaše Hadrijana, Henrika itd. (Tkalčić, Mon. hist.

Eccl. zagrabien., I., 3). Dakle Borić nije samostalan vladar Bosne, već vazal ugarsko-hrvatskog kralja i velikaš Ugarsko-hrvatskog kraljevstva; a tim istim Bosna je samo dio toga kraljevstva, jer je nekad bila sastavnim dijelom Hrvatske. Zato upravo i šalje K u l i n ban svog sina Stjepana u Ugarsku, da se pred kraljem odreče patarenstva ispred cijele Bosne, makar da su se patarenski glavari pred papinskim legatom i banom na Bilinu polju kod današnje Zenice 8. travnja 1203. odrekli bogomilstva i ispovjedili katoličku vjeru. A kralj Bela III. strogo nalaže svom vazalu Kulinu pod prijetnjom globe od 1000 srebrenih maraka, da ne smije štititi patarena u Bosni *(Theiner,* Mon. slav. mer., I., 22). I sam ban N i n o s l a v, — da ne duljimo s nabrajanjem — priznaje svoju ovisnost o ugarsko-hrvatskom kralju, kad daje, da kralj u njegovoj prisutnosti god. 1244. ne samo potvrđuje nego i nanovo poklanja one posjede u Vrhbosni, Solima, Usori itd., koje je već prije Ninoslav darovao bosanskom biskupu (cit. djelo, I., 297.—298.). Tako nam razlog naslova »kralj Rame (Bosne)« u titulaturi ugarsko-hrvatskih kraljeva postaje razumljiv. Tim istim je dokazano, da je B o s n a b i l a s a s t a v n i m d i j e l o m U g a r s k o - h r v a t s k o g i r a n i j e H r v a t s k o g k r a l j e v s t v a.

Zanimljivo je čuti i glas jednog starog Bošnjaka, fra *Nikole Lašvanina*, glasovitog ljetopisca iz početka XVIII. stoljeća. »Bela, drugi toga imena kralj ugarski, Slip(i) imenovan, sin Alme hercega, komu je stric njegov Koloman učinio oči izvaditi, sveto i pravedno vlada. On i zadobi R a m u u g o r n j o j h a r v a t s k o j z e m l j i, koja se sada B o s n a imenuje, i zato svi njegovi namisnici zovu se kralji Rame to jest Bosne« (*Jelenić*, Kultura i bos. franjevci, I., 72).

2. *Ostali dijelovi Bosne.*

Uz jezgru bosanske države, pravu Bosnu, moramo se obazrijeti i na krajeve, koji su kasnije Bosni pripojeni. Ban Stjepan Kotromanić nosi naslov, »gospodin svim zemljam bosanskim i Soli i Usore i Dolnim krajem i Humske zemle gospodin«. Mi ćemo promotriti svaki od tih krajeva napose, počevši od Usore i Soli.

U Sjeveroistočnoj Bosni prostirale su se u Srednjem vijeku široke oblasti USORA I SOLI, koje nerijetko na čelu imaju svog posebnog bana. Usora obuhvaća ne samo porječje rijeke Usore, nego i sav kraj oko donjeg toka Bosne s gradovima Dobojem, Doborom, Tešnjem i Srebrenikom. U času, kad se velik dio bosanskog plemstva odvratio od katoličke vjere patarenstvu, usorski knez Sebislav (1236.), po svoj prilici unuk Kulina bana, ostaje u čistoj nauci katoličkoj »kao ljiljan među trnjem«. Kraj oko Tuzle (turski »tuz« znači sol) nazivao se uvijek Solinama i širio sve do rijeke Save i Drine.

Usora i Soli prostirale su se najvećim dijelom onim krajem, koji je nekad spadao rimskoj provinciji Panoniji. Kasnije pripadaju državi Braslava i Ljudevita Posavskog, slavenskih ili posavsko-hrvatskih knezova one oblasti, koja se Panonijom sterala.

Usora i Soli sjedinjuju se s pravom Bosnom, koliko mi iz dokumenata znamo, za prvog poznatog bana Bosne Borića (prije 1163.). Vjerojatno su ih banu darovali ugarsko-hrvatski kraljevi kao nagradu savezniku za pomoć u ratu protiv bizantskog cara Manuela. I poslije su ih više puta ugarski vladari oduzimali Bosni, jer su ih uvijek smatrali kao posebni, Bosni kasnije pripojeni dio Slavonije ili Ugarske. Uopće za čitavo vrijeme bosanske samostalnosti, za svih njezinih

banova i kraljeva, Soli, a još više Usora, javljaju se samo kao ugarsko-hrvatske oblasti ili kao bosanske, a nikad, ni u jednom dokumentu, kao srpske ili barem kao takve, koje su nekada spadale Srbiji. Čak i za vrijeme srpskog raskralja Dragutina, koji kao zet ugarskog kralja Stjepana V. dobiva po mirazu vladu u Solima, Usori, Srijemu i Mačvi (1282.—1314.) spominju se prva dva predjela kao zemlja »b o s a n s k a j a i u g r' s k a j a«, a nipošto kao »serbskaja«.

Na istoku Bosne sterala se manja oblast PODRINJE, koju su Bošnjaci oteli 1374. od srpskog velmože Nikole Altomanovića. Ta oblast širila se s desne strane Drine i zahvaćala u Rašu do iza Plevlja i Mileševa. To je jedini, premda malen dio Bosne, koji je prvotno pripadao Nemanjićkoj državi. Osvajanje Podrinja zasluga je borbenog i lukavog bana Tvrtka. Nego se Tvrtko nije samo s tim zadovoljio. On poželi kraljevsku krunu u Srbiji, koja je iza smrti posljednjeg Nemanjića nejakog Uroša (1371.) ostala bez kralja, sva pocjepkana i oslabljena. To mu konačno i uspije god. 1377., kad se u Mileševu okruni za kralja Srbljem i Bosni. Pri tom mu je izvrsno poslužila okolnost, da mu je baba Jelisava, žena bana Stipana Kotromana, bila Nemanjićka, kći raskralja Dragutina. Zato Tvrtko i njegovi nasljednici više puta ističu »praroditelje svoje gospodu srpsku«. Nije to dokaz Tvrtkova srpstva, kako hoće proto Davidović i drugi, već njegove političke mudrosti i lukavosti. Uostalom po majci Jeleni Šubićki, banu Prijezdi i drugim, teklo je u Tvrtkovih žilama neprispodobivo više hrvatske krvi.

Pravoj Bosni na zapad i sjeverozapad sterali su se krajevi, koji su pripadali Hrvatskoj državi. *Porfirogenet* spominje među 12 župa Bijele Hrvatske Hlivno (današnje Livanjsko polje), Pset (oko Bos. Krupe i

Bos. Petrovca) i Plivu (oko Jajca i rijeke Plive). Pliva, Luka (Dnoluka) i Uskoplje (današnje Skoplje na gornjem Vrbasu) oteti su već prije Kulina bana od Hrvatske i pripojeni Bosni. Kasnije, za Stjepana Kotromanića (1325.) širi se vlast bosanskih banova preko starohrvatske župe Triju polja (Duvno, Livno i Glamoč). Ta se oblast kasnije zove ZAVRŠJE ili ZAPADNE STRANE. Stanovništvo je i dalje ostalo velikim dijelom vjerno katoličkoj vjeri. U Duvnu je početkom XIV. stoljeća osnovana biskupija, dok Livno i Glamoč spadaju splitskoj nadbiskupiji. U Bistričkom gradu kod Livna postoji još god. 1400. kaptol (*Miklosich, Mon. serb.*, br. 237) s arhivom i ispravama. Župa Pset nije nikada Bosni pripadala do dolaska Turaka.

Oko Jajca i srednjeg Vrbasa počela se stvarati bosanska oblast pod imenom DONJIH KRAJEVA od župa, koje su prije bile sastavnim dijelom hrvatske države. Bilo je to u XII. i XIII. stoljeću. Osim Plive i Luke pripadoše Donjim Krajevima još župe Banica (oko Ključa), Zemljanik (između Sane i Vrbasa sa središtem na Zmijanju), Vrbanja (oko istoimene rijeke), a kasnije Glaž na međi Usore i drugi neki krajevi. Još god. 1372. piše papa Grgur XI., da je župa Glaž (oko današnjeg Prnjavora i Ukrine) »u vlasti ugarskog (hrvatskog) kralja« (*Acta Bosnae,* br. 207), a malo kasnije dobiva je ban Tvrtko. U Donjim Krajevima od Kotor-Varoša preko Jajca do Glamoča vlada moćna hrvatska obitelj Stipanića, koja se kasnije prozva Hrvatinićima. Iz nje potječe najsilniji bosanski velikaš Hrvoje Vukčić-Hrvatinić, »veliki vojvoda bosanskog rusaga i herceg splitski«.

Kad je kraj oko gornjeg Vrbasa pa dalje na Kotor Varoš i ušće Ukrine bio od vajkada hrvatski, ne bismo zapravo trebali dalje ni govoriti o dijelovima

današnje Bosne, koji ostaše na sjever i sjeverozapad Donjih Krajeva. Radi slijepaca tipa jednog prote Davidovića i njemu sličnih, koji nalaze granicu stare kraljevine Hrvatske čak na rijeci Uni, spomenut ćemo nekoliko stvarčica, koje samo šišmiš u po bijela dana može da ne opazi.

Svi ti krajevi, oko Bihaća, Krupe, Cazina, Sanskog Mosta, Dubice, Petrovca, Gradiške, Prijedora i Banje Luke, ili nijesu nikada Bosni pripadali prije njezina pada (1463.) ili su pripadali pojedinim bosanskim velikaškim porodicama tako kratko vrijeme, da se za njih s pravom može reći, da nikad nijesu bili definitivnim sastavnim dijelom sredovječne Bosne. Oni su uvijek bili hrvatski. Zar se napr. Dubica prestala brojati hrvatskom županom radi toga, što ju je veliki vojvoda Hrvoje oteo 1398. i vladao njom četiri godine?

Zapadni dio ovih krajeva pripadao je *Hrvatskoj*, a istočni *Slavoniji*. Hrvatskoj su spadale ove plemenske župe: gorička, drežnička, psetska, lapačka sa sjedištem u Konobi (danas Rmanj), humska (oko Ripča) i unačka. Tu su danas mjesta: Unac, Drvar, Petrovac, Krupa (Pset), Cazin, Vrnograč i prije svega Bihać. Kad je pao Bihać u turske ruke (1592.), zove ga mletački poslanik u izvješću duždu »glavnim gradom (metropolitana) Hrvatske«, jer je tu više puta zasijedao hrvatski sabor i stolovao hrv. podban (*Ljubić, Ogled. knjiž. pov., II., 167*). Unu tada smatraju najvažnijom hrvatskom rijekom (*Theiner, Mon. slav. mer.*, II., 75). Sredovječnoj Slavoniji spadale su među ostalim i župe dubička, sanska (oko Prijedora), mrenska (oko Sanskog Mosta), vrbaska (oko Banje Luke i Gradiške) i glaška (oko Prnjavora). U crkvenom pogledu spadale su one zagrebačkoj biskupiji.

Iz navedenih krajeva potječu glasoviti hrvatski velikaški rodovi: Babonići Blagajski iz Blagaja na Sani, Kolonići iz istoimenog mjesta kod Petrovca (jedan je Kolonić postao bečkim kardinalom-nadbiskupom), Kobasići od Brekovice, Sturlići, Jelačići, Farkašići, Alapići, Križanići, Kopčići, Korići, Nemčići (od Jezerskog) i drugi. Svoje posjede imaju tu Frankopani (Tržac), Keglevići (Bužim), Šubići Zrinjski (Ostrovicu), Karlovići i Kružići, sve sama velika imena u hrvatskoj povijesti. Od katoličkih hrvatskih plemića potječu među ostalim begovska obitelj Popržnovića, Beširevića, Badnjevića, Grošića i Evlijića.

Pripominjemo i to, da je sačuvan veći broj glagolskih listina, pisanih u Bihaću, Krupi i drugdje (vidi kod *Lopašića*). U tim krajevima nađen je veći broj latinskih natpisa s grobova i gradina hrvatskih plemića. Za utjehu Dr. Glušcu i drugovima nađen je u Slatini kraj Banje Luke i jedan glagolski natpis na kamenu (Glasnik Zem. Muz., 1937., 31—35), a slično tako i kod Gradiške, da i kamenje progovori, da je to od starine hrvatska zemlja.

3. Hercegovina.

Današnjom Hercegovinom prostirale su se do XI. stoljeća samostalne oblasti i to *Neretljanska* između rijeke Cetine i Neretve, *Zahumlje* ili *Humska zemlja* od Neretve (a dijelom i preko nje) do Dubrovnika i *Travunija* od Dubrovnika do Kotora sa sjedištem u Trebinju. Dalje na jug bila je *Duklja*, koja je obuhvatala skoro cijelu današnju Crnu Goru i grad Skadar s okolicom.

Da su stari N e r e t l j a n i bili Hrvati, čini nam se sa Šišićem suvišnim o tomu i raspravljati.

Neretljani su bili čakavci, a te i Vuk, i Glušac i Davidović priznaju Hrvatima.

Međutim imamo o narodnoj pripadnosti svih tih krajeva pouzdano svjedočanstvo. Najstariji domaći historijski spis, zapravo kronika, pisana po narodnoj tradiciji, dokumentima i zapamćenjima, jest *Ljetopis Popa Dukljanina*, pisan upravo u tim krajevima, točnije u Baru, u II. polovici XII. stoljeća. Po njemu — da budemo vrlo kratki — sve četiri te navedene oblasti jesu hrvatske i činile su zajedno državu, koja se sterala od Duvna do Drača i zvala C r v e n a H r v a t s k a (Croatia Rubea) ili Gornja Dalmacija. Njoj na sjever širila se Bijela Hrvatska sve do Vinodola odnosno rijeke Raše u Istri. U Crvenoj Hrvatskoj su gradovi Kotor, Dubrovnik, Bar, Ulcinj, Svač itd., i čitav teritorij današnje Hercegovine. — Vladari tih krajeva po Dukljaninu su Hrvati poput Prelimira i Radoslava. Oni su katoličke vjere i papinske ih bule nazivaju »predragim sinovima sv. Petra«. Narod je također bio katolički. U njihovoj državi, 200 godina prije sv. Save, bilo je desetak katoličkih biskupija s Dubrovnikom i Barom na čelu. Stanovništvo Dubrovnika i dukljanskog Primorja govorilo je čakavskim dijalektom. Po *Jirečeku* (Handelsstrassen, 23) na temelju isprava vidi se, da je u Dubrovniku štokavština istisnula staro čakavsko narječje tek u XVI. stoljeću.

Hrvate u Dukljí nalaze također stari bizantski pisci *Ivan Skilices, Nicefor Brienij, Ivan Zonaras* i *Niceta Koniates*. Ovaj posljednji, pišući o Nemanji, satrapu (vladaru) Srbije, koji je težio, da zauzme Duklju, veli, da si taj »čovjek nemirna i nezasitna duha prisvaja Hrvatsku i oblast Kotorsku« (*N. Choniates*, Bonn. izdanje, 206—207). Arapski pisac XII. stoljeća *Idrizi* naziva

Dubrovnik skrajnjim (najjužnijim) gradom u Hrvatskoj.

Crvenu Hrvatsku spominju stari dubrovački pisci *Rastić* i *Crijević*, zatim *Mavro Orbini* i Mlečanin *Andrija Dandolo*. Po njemu se »zemlja od Duvanjskog polja do Istre zove Bijela Hrvatska, od spomenutog polja do Drača Crvena Hrvatska, planinski kraj od Drine do Macedonije Raša, a s ovu stranu Drine Bosna... Novi (pisci) zovu cijelo Primorje Dalmacijom, a brdske krajeve Hrvatskom« (Du Cange, Hist. byzant., I., 217).

Srce i glavnu snagu današnje Hercegovine čini ZAHUMLJE s glavnim gradom Blagajem. U doba kralja Tomislava vlada Zahumljem moćni knez Mihajlo Višević. *Mletačka kronika (Ivan Mlečanin)* spominje Mihajla, k n e z a H r v a t a. Još jasnije nam govori o njemu, kad piše o duždevanju Ursusa II. god. 912.: »Zatim i svu zemlju h r v a t s k u, kojom vlada knez Mihajlo Višević«. — Splićanin *Toma Arhiđakon*, povjesničar XIII. vijeka, piše o Zahumlju, da je spadalo H r v a t s k o m kraljevstvu.

Koncem XII. stoljeća osvaja Stefan Nemanja Zahumlje, Travuniju i Duklju i pripaja ih Srbiji. Ipak se iz kraljevskog naslova srpskih vladara dobro osjeća, da su te zemlje nešto posebna i različita od prvotnih srpskih zemalja. »Stefan po milosti Božiej venčani Kralj vsje srpske zemlje i pomorskije« razlikujući tako srpsku zemlju Rašu od pomorske, koju sačinjavaju Zahumlje, Travunija i Duklja.

Nemanjići vladaju Zahumljem uz prekide sve do 1325., kada dođe pod vlast bosanskih banova. Ipak se, i kroz to vrijeme, više puta Humska zemlja sjedinjuje s Hrvatskom. Tako ju je H r v a t s k o j p r i-

p o j i o hrvatski herceg Andrija (1198.—1210.). Slavni hrvatski velikaš Pavao Šubić zove se i jest »ban cijele Bosne, k n e z i g o s p o d a r H u m s k e z e m l j e«. Kralj Sigismund traži god. 1431. od bosanskog kralja Tvrtka II. cijelo Zahumlje i Livno natrag, jer je »Humsku zemlju i druge župe posjedovao ban Hrvatskog kraljevstva« (*Kovačić*, Suppl. ad vestigia Comitiorum). Kralj Matijaš Korvin izdaje god. 1465. potvrdu Dubrovačkoj republici, da je ona dala 800 zlatnih forinti »za uzdržavanje grada našega P o č i t e l j a u n a š e m H r v a t s k o m k r a l j e v s t v u « (*Gjelčić—Thalloczy*, Diplomatarium Ragusinum, 628).

Još par riječi o Hrvatima u CRNOJ GORI. Muslimani, iseljenici iz Crne Gore, dolaze u Sandžak i Istočnu Bosnu obično p o d i m e n o m H r v a t a. Odatle imena mnogih sela i zaselaka, koji se zovu »R v a c k a« ili »H r v a t i«. U Carigradu i danas kavaze poslanstava, Crnogorce, nazivaju H r v a t i m a, a starješinu njihova esnafa H r v a t b a š o m. Evlija Čelebija, turski putopisac XVII. stoljeća, veli za stanovnike Pivske nahije u Crnoj Gori, da su »č i s t i, p r a v i H r v a t i« (F. Spaho u Hrv. Kolu XIII., 49). Turska enciklopedija Kamusi Türki, štampana 1317. p. H. (1897. p. Kr.) piše: »Slaveni, koji žive u Dalmaciji, Slavoniji i Crnoj Gori nazivaju se H r v a t i m a« (str. 579). Leksikon **Kamus-ul-âlan** ispravlja tu »pogrešku« na način, koji je samo potvrđuje. »Crnogorci, premda se H r v a t i m a zovu, nijesu to, jer oni pripadaju srpskom miletu« (str. 2036). Dakle, zovu se Hrvatima, ali Hrvati nijesu, jer su srpske vjere. I zato je vrlo dobro pisao Simo Milutinović — Sarajlija u svojoj Istoriji Cerne Gore (Beograd, 1835., str. 25) o pravoslavnom mitropolitu Rufimu: »Pravoslavnome blagočestiju osobitu je

službu učinio, i nemalo tijem Srbinstvo probudio i prikrijepio, što je povratio u istočno bogoslovije Kuče, Bratonožiće i Drekaloviće iz rimskoga (zakona)«. Cijela Crna Gora bila je nekad katolička, a zadnja katolička plemena prelaze na pravoslavlje pred 300 godina. Jasno je, da je tim njihovo srpstvo bilo ne samo prikrijepljeno već i konačno ustanovljeno. — Na kraju nije na odmet spomenuti ni stari običaj među muslimanskim seljacima oko Foče u Bosni, da, kada idu u muslim. selo Hodžiće kod Kolašina u Crnoj Gori, vele, da idu u Crvenu Hrvatsku. To je pripovijedao g. Ing. Hajdar Čekro, sâm rodom iz tog kraja, g. prof. Hakiji Hadžiću.

Iza svega toga jasno je, radi čega srpski polemičari ne vole razglabati o državnopravnoj pripadnosti Bosne. Najkomotnije im je protiv svih povjesničkih dokumenata prebaciti granicu Hrvatske države čak na Unu, a one, koji ne vjeruju njihovim očitim izmišljotinama, nazvati »kukavnim istoričarima«, koji »lažnim dokazima...opravdavaju svoje halucinacije« (*Vl. Bogićević,* B. i H. srpske su zemlje, str. 10). Ja kakvim li bi imenima istom mi morali nazvati spomenutog gospodina i njegove trabante, koji mjesto historije donose bajke i babe Mande mrnđalice, samo da Hrvata u Bosni nestane s danje svjetla. Samo se sunce ne da dlanom prekriti...

II.
VJERSKE PRILIKE U BOSNI

U vrijeme bosanske samostalnosti spominju se u Bosni skoro *isključivo dvije vjere i dvije crkve*: katolička i patarenska, koja se u domaćim izvorima naziva

»Bosanskom crkvom«, a njezini pristaše »krstjanima« i »dobrim Bošnjanima«. Sva sredovječna povijest Bosne protječe u znaku borbe za prevlast između ove dvije crkve. Svi bosanski banovi i kraljevi katolici su ili bosanski »krstjani«, vlastela, narod i crkve katoličke su ili patarenske. Za treću vjeru, za pravoslavlje u Bosni, mi iz pisanih dokumenata prije Turaka ništa sigurna ne znamo.

Naprotiv o **KATOLICIZMU** u Bosni po historijskim dokumentima dale bi se napisati čitave knjige. Na području današnje Bosne prostiralo se u Srednjem vijeku (u XIV. i XV. stoljeću) d e v e t k a t. b i s k u p i j a. Bosanska, duvanjska i trebinjska biskupija leže potpuno u granicama današnje Herceg-Bosne; zagrebačka, kninska, krbavska, makarska, splitska i stonska obuhvatale su tek dijelove bos. teritorija. Tako n.pr. zagrebačka biskupija širila se od današnjeg Bos. Petrovca do rijeke Ukrine i od Save do blizu Ključa i Jajca. Na ruševinama katoličkih crkava i manastira podignuti su iza pada Bosne pod Turke i dolaska Srba u te krajeve brojne srpske crkve i manastiri npr. Moštanica, Liplje, Gomionica, Rmanj i drugi. Dobro veli *Prvi šematizam srpske mitropolije Banjalučko-Bihaćke* za god. 1901. (str. 75): »A što narod drži, ili što mu se tako *kazuje*, da je ovaj manastir zadužbina Nemanjića..., ne slaže se nikako s istorijom iz toga uzroka, što u Pounju kao i uopće u cijeloj Bosanskoj Krajini nije bilo pravoslavnog naroda prije Turaka. Ti su krajevi potpadali pod hrvatsku kraljevinu, u kojoj nije trpljena druga vjera osim latinsko-rimska«. Zagrebačka biskupija imala je 1334. na bosanskom zemljištu 3 crkvena kotara (dubički, sanski i vrbaski) i preko 40 župa izmedu Sane i Vrbasa. Cazinski i krupski kotar danas uopće nemaju ni jedne jedine katoličke župe; prije dolaska Turaka imao je

svaki po 20 župa. Što više, kninski biskup stolovao je više od 50 godina u Cazinu u XV. stoljeću.

Na teritoriju današnje Bosne djelovali su u srednjem vijeku od katoličkih redovnika benediktinci (samostan sv. Petra u Čičevu kod Trebinja, Konoba na Uni), dominikanci, pavlini i franjevci, koji su u Bosni imali samo malenkost od 45 samostana, od kojih petnaestak još u XIV. stoljeću. Najstariji i najveći franj. samostani ležali su u Istočnoj Bosni, u Podrinju, a ti su Srebrenica (po njoj se provincija i zove Bosna Argentina, Bosna Srebrena), Bijeljina, Sv. Marija u Polju (kod Bijeljine), Zvornik, Teočak, Ljubovija i Olovo. U tim stranama nestalo je potpuno katolika do XVII. i početka XVIII. stoljeća (zadnji spomen katolika u Srebrenici potječe iz god. 1724.). U svemu od današnjih 56 bos.—herc. kotara za 52 od njih iz historijskih dokumenata znamo, da su imali barem jednu katoličku župu, a svi kotari osim jednog (Gacko) sačuvali su izvjesne uspomene na katolike u tome kraju. Da daljnim dokazima dokazujemo očevidnu stvar, čini nam se jalov posao. Rađe upućujemo na dokumente, sabrane u Theineru, Farlatiju, Jeleniću ili Mandiću ili na zaokružen članak o Katol. crkvi u B. i H. u časopisu *Croatia Sacra* (1934., str. 175—216), odakle i vadimo ove podatke.

Možda bismo trebali spomenuti još one brojne crkve, koje god. 1244. spominje toliko puta spominjani ban *Ninoslav*, koji je na mahove bio katolik ili pataren, a pravoslavac nikad. On navodi u povelji najprije katedralu sv. Petra bosanske biskupije u Brdu kod Vrhbosne (današnjeg Sarajeva); u župi Vrhbosni spominje crkve u Vrutcima na vrelu Bosne, zatim u Bulinu i Knešpolju; u županiji Neretvi u Buljini; u Viduši (Ljubincima) između Kaknja i Zenice; u župi »Brod« u Bilinu Polju (kod Zenice); u župi Lašvi »Tri

crkve«; u župi Lepenici Rotilj (Kiseljak); u Skoplju crkva sv. Ive; u župi »Mel« crkva sv. Kuzme i Damjana (valjda Kozmin na Drini) i konačno u župi Borču «Praču — Biskupniju«. — Danas, u vrijeme kad izvjesni »istoričari« niječu vjerodostojnost brojnih rimskih i uopće izvanbosanskih dokumenata o crkvenim prilikama u Bosni, moguće bi jednakim »pravom« mogli osporiti i gornju darovnicu bana Ninoslava; samo bismo se tada našli pred nerješivom zagonetkom, kako to, da se i danas, iza skoro 700 godina, u čisto muslimansko-pravoslavnom kraju, na sastavcima rječica Prače i Gračanice, u Sjetlini, izvjesni predio zove »Biskupina«.

Da su svi katolici bana Ninoslava ostali do danas katolicima, jasno je, čim bi se u nacionalnom pogledu osjećali, jednako oni u Prači ili na Drini, kao i oni u Travniku ili Kiseljaku.

O PATARENSTVU, koje u Bosnu uđe za Kulina bana i predobi za se velik dio dotada katoličkog naroda i plemstva, ne treba mnogo riječi trošiti. Bosanski »krstjani« (ne hristjani!), koje gdjekada pisci bogumilima nazivaju, mnogo puta vladaju Bosnom i čine većinu stanovništva. Oni u zemlji sve više jačaju, osobito za 250-godišnjih borba protiv Mađara, koji pod firmom obrane katoličke vjere žele da sataru samostalnost Bosne. S druge strane protiv patarenstva ustaje srpska i crkva i država. Srpski vladari, osobito Nemanja i Dušan Silni, gone iz Srbije »jeretike« i »babunsku vjeru«, otimlju im zemlje i fizički ih kažnjavaju. Srpska crkva, stoji u oštrom sukobu s patarenstvom, srpski kroničari XIV. i XV. vijeka nijesu gledali u »Bosanskoj crkvi« posestrimu, pravoslavnu crkvu, već »jeretike i agarjane«, »sluge đavolove«, koji »kako tati noću idu« i »prevraćaju hrišćane od vjere Božje« (vidi citate u *Croatia Sacra* 1934., 184).

Srpski dokumenat o pripajanju Srebrenice Srbiji veli za njezine stanovnike: »Se že vsi jeresi bogomilske sut« (*Gl. Srp. Uč. društva,* XX. sv., III, 148). A mileševsko prokletstvo iz XIV. stoljeća stavlja na prvo mjesto bana Stjepana Kotromanića, a onda tek druge bogumile (gosta Radina i ostale). Ovo usput spominjemo radi *Dr. Glušca*, koji je podgrijao staru *Petranovićevu* hipotezu, da je tzv. Bosanska crkva u Srednjem vijeku bila pravoslavna. Tu tezu, koja visi o vrbovu klinu, odmah je prihvatio i naš proto *Davidović*, pronašao je »nesumjivo dokazanom« i odmah počeo redoslijed bosanskih episkopa i mitropolita s imenima patarenskih »didova« i »gostiju«. Međutim što god g. proto trabunjao o tome, istina je, da ozbiljni srpski historičari, jedan *Jireček, Novaković, Stanojević, Ćorović, Ruvarac i Skarić*, neće ništa da znaju o neozbiljnoj hipotezi pravoslavlja stare »Bosanske crkve«. Međutim svi oni nemaju ni pojma o Bosanskoj crkvi; isto tako ni bosanski franjevci, ni papinski misionari, koji samo lažu i izmišljaju, ni Dalmatinci iz Trogira i Splita, ni Dubrovčani, ni srpski kaluđeri, ni svi oni zajedno, koji nam ostaviše brojne dokumente o bosanskim patarenima XIII. do XV. stoljeća, ne znaju ništa! Jedini o svemu nešto znaju Dr. Glušac i proto Davidović, a svi drugi nek se sakriju u mišje rupe! — Doista moramo toj gospodi izraziti saučešće, što im je trud ostao jalov. Ovako se moraju trostrukim znojem znojiti, da dokažu barem za jednu crkvu ili za jedan manastir u Bosni prije Turaka, da je bio pravoslavni, pa opet bez uspjeha. A onako, eto sreće, preko noći pola starih Bošnjaka postade srpskim pravoslavcima. Samo, po nesreći, »didove« i »goste« Bosanske crkve ne bi ni volovima mogli prevući u Srpsku crkvu.

Ovdje nam je primijetiti još jednu stvar. Braniteljima pravoslavlja Bosanske crkve nije dosta dokazati, da je *Rački* pretjerao prikazujući nauku bos. patarena kao da su zabacivali napr. krst ili svece. Oni trebaju dokazati, da »Bosanska crkva« nije treća crkva i treća vjera u Bosni, različita od katolicizma i pravoslavlja i od njih neovisna. To treba dokazati i sve je dokazano! — Inače je patarenstvo za Kulina bana uneseno u Bosnu, koja je dotada bila katolička. Bosanski biskupi primali su biskupsko posvećenje u Dubrovniku iz ruku katoličkog (latinskog) nadbiskupa kad Radogost 1189., Dragonja i Vladimir. O tom svjedoči sačuvani originalni dokumenat Dubrovačkog arhiva iz 1195. (*Acta Alb.,* I., 110) kao i bilješke dubrovačkog kroničara *Restija* (str. 63,74,ss.).

Inače je vrlo zanimljivo pismo carigradskog patrijarhe Genadija II. (1453.—1457.) sinajskim kaluđerima o »kudugerima« u Bosni, koje je neki episkop počeo s uspjehom obraćati na pravoslavlje (*Migne,* P. G., 118, c. 248 ss.). Eto čuda golemoga! Gluščevi pravoslavci obraćaju se na pravoslavlje!

PRAVOSLAVLJE U BOSNI I HERCEGOVINI imalo je posve drugu prošlost i druge putove nego li katolicizam.

Što iz sigurnih historijskih dokumenata znamo o pravoslavlju u Bosni za vrijeme bosanskih banova i kraljeva?

Odgovor je jednostavan: sigurno ne znamo ništa, ne znamo ni to, je li uopće pravoslavnih bilo u Bosni, premda s Thalloczyjem i Prelogom rado dopuštamo, da ih je bilo u Istočnoj Bosni oko Drine, makar ih povijesna vrela nigdje ne spominju. Srpski povjesničar Mihajlo Dinić (Jug. istor. časopis, I. god., 151) utvrdivši, da Tvrtko I. nije bio pravoslavac već katolik, nastavlja: »Ne treba gubiti iz

vida, da u pravoj Bosni — Hum i delovi Raške se izuzimaju — nije bilo u Tvrtkovo doba pravoslavnih. Za nas je ovo pitanje definitivno rešeno«.

Počnimo sa srpskim manastirima, koji se svagdje javljaju, gdje je u stara vremena bilo srpskih pravoslavaca. Koliko je srpskih manastira bilo u Bosni do turske najezde? Mi ne znamo ni za jedan jedini! Prolistajte najozbiljniju naučnu radnju o »Pravoslavnom monaštvu i manastirima u srednjevekovnoj Srbiji« (Srem. Karlovci 1920.), napisanu od Vasilija Markovića. O pravoslavnim manastirima u Bosni nema nigdje ni spomena! Inovjerna »jeretička vlada« bosanskih banova i plemića nije im prijala (str. 152.). Marković doduše spominje manastir u Dobrunu, na desnoj obali Drine, na domak Višegradu. Nego taj manastir, podignut 1383., nalazi se zapravo u onom dijelu Srbije, koji je istom kralj Tvrtko pripojio Bosni (1374.). A mi nijesmo nikad tvrdili, da pravoslavaca nije bilo u Srbiji, već u Bosni prije Turaka.

I kritični historičar, arhimandrit Ilarion Ruvarac tvrdi, da se ni za jedan srpski manastir u Bosni ne može dokazati, da je opstojao prije Turaka. Samo za manastir Papraču misli, da bi mogao biti i stariji, ali to mišljenje, ničim ne dokazano, ne prelazi granice puke mogućnosti.

Međutim, proto Davidović zna više i bolje. Začudnom vidovitošću otkriva on čitav niz srpskih manastira, čak od XIII. i XIV. stoljeća pa dalje: Ozren, Gostović, Lovnica, Tavna, Rmanj... (Srp. prav. crkva u B. i H., str. 18). Dokaza, doduše ne donosi (niko ih nije mogao doprinijeti!), nego se valjda nada, da bismo mu ipak mogli vjerovati s obzirom na njegovu časnu bradu. Nego vidovitost g. protu kod svakog manastira malo zanese, da mu od same dragosti produlji život za 100, 200 ili 300 godina.

A moramo primijetiti, da bi g. proto za svoje vidovite oči ipak trebao nabaviti naočale. Onda ga one ne bi onako grdno prevarile, da kod franjevačkog samostana u Krupi na Vrbasu ne posumnja, da fratri nijesu možda srpski kaluđeri. Onda ne bi benediktinsku opatiju sv. Petra u Čičevu kod Trebinja ugledao naprosto kao srpsko-pravoslavni manastir (spom. dj., 18).

Uopće historijska nauka g. prote, kad radi o pravoslavlju u Bosni, sva se da kazati jednom rečenicom: Što je babi milo, o tom joj se snilo. Zar je pravoslavni manastir onaj, koga još u XII. stoljeću spominje kao katolički Dukljaninova Kronika (Presb. D i o c l., 53) i koga Dušan Silni, progonitelj katolika, otima benediktincima, a papa ga Klement VI. g. 1345. odlučno traži natrag i dobiva (S m i č i k l a s, Codex dipl., XI., 179). Za katoličku crkvu i samostan u Čičeva zna nadalje dubrovački kroničar L u c c a r i (Annales Rag., III., 101), F a r l a ti, J i r e č e k, M a r k o v i ć i drugi, samo neće da zna proto Davidović.

Izvjesni historičari kova Davidovićeva pokušaše da dokažu opstanak izvjesnih srpskih manastira u Bosni prije Turčina. Tako je neki brzopleti junak u manastiru Ozrenu pročitao natpis, koji spominje nekog Nemanjića kao utemeljitelja. Iguman V i t a n o v i ć promotrio je točnije stvar i mjesto »Nemanjić« čita naprosto »Marić«, a manastir se tim pomladio sam za 300 godina! (Gl. zem. Muz. 1889., 32). Slično prođe i srpski manastir Zavala u Hercegovini. Spominje se prvi put tek 1513. god. Ništa zato, Davidović nalazi, da je sagrađen 1271., valjda zato, što ima stari manastirski pečat iz tog doba. Ima, istina, samo zato čovjek mora biti ćorav kod očiju, da pečatu dadne ne 700 već 150 ili 200 godina starosti. A tko malo nazire, vidi

u pečatu grubi falsifikat. — Slično je i sa starim pečatom manastira u Dobrićevu. Krivotvoritelj se malo zaboravio, kad na pečatu broji godine s Latinima »od roždstva Hristova«, a ne od stvorenja svijeta, kako to srpski spisi i pečati uvijek čine.

Slične su sudbine bile i neke pravoslavne eparhije u Bosni. Iz spomena imena god. 1293. nekog Bazilija, bosanskog biskupa, koji je mogao mirne duše biti i katolik kao i toliki benediktinski monasi istog imena u Dalmaciji, iskonstruirao je Radoslav Grujić čak opstanak zvorničke eparhije u XIII. stoljeću. Jedan stari spis spominje Vilimira Vladmirovića, »kreševskog i neretvanskog episkopa grčkog obreda«, samo je dokazano za taj spis, da je »patvorba i to vrlo nespretna«.

Opstanak ni jednog srpskog manastira, ni jedne pravoslavne crkve ne može se dokazati u Bosni prije Turaka. S tim se slažu i Dr. Bašagić i Šejh F. Kemura, koji zaključuje, da Mehmed Fatih »nije našao u Bosni drugih bogomolja osim katoličkih i da prema tome nije pravoslavnih moglo biti u Bosni« (Gl. Zem. Muz., 1911., 297). — Jedinu iznimku čini, kako izgleda, stara pravosl. crkva Hercega Stjepana u Goraždi iz god. 1446. Samo ne valja zaboraviti, da su već 1430. Vrhbosna (današnje Sarajevo) i Hodidjed bili stalno u rukama Turaka. A krajevi na Drini, gdje je i Goražda, ili su već bili turski ili su priznavali tursko vrhovništvo.

Preostaje jedino da spomenemo dvije pravoslavne episkopije, koje je osnovao sv. Sava 1219. godine. Jedna je od njih bila u Stonu za Zahumlje i Travunija, druga u Dabru na Limu blizu bosanske granice.

Stonska eparhija podignuta je na ruševinama katoličke, latinske biskupije u Stonu, koja se javlja već 870. god. Na II. splitskom saboru (927.)

javlja se uz kralja Tomislava i zahumski knez Mihajlo Višević, odlučan katolik, kojemu papa Ivan X. piše poseban list. Kad su Nemanjići zauzeli Zahumlje, protjeraju iz Stona katoličkog biskupa i postave pravoslavnog. Katolicizam Humske zemlje do početka XIII. stoljeća arhimandritu R u v a r c u toliko je očit, »da su povesničko raspravljanje o Humskoj kneževini u X., XI. i XII. veku i o latinskoj stonskoj episkopiji nema mesta u Šematizmu Hercegovačke mitropolije« (Srp. prav. Herceg.-Zahumska mitropolija, 1901., 25). Dok mala Raša broji 6 svetosavskih episkopija, dotle cijela Hercegovina tek jednu, i to u Stonu za Zahumlje, a u Travuniji ostaje i dalje samo katolički trebinjski biskup. Sto godina kasnije bježi pravoslavni episkop iz Stona i to ne nekuda u Hercegovinu, već čak u Sandžak u manastir sv. Petra i Pavla na Limu, koji mu je darovao Uroš III. Dečanski. Darovnica veli, da je »episkopija opustjela i da episkop nema ni bira ni vrhovine« (R u v a r a c, ib., 29). Nestalo pravoslavnih ovčica, pa nesta i pastira, koji nemade što ni strići ni musti, pa i on odseli.

Dabarska episkopija bila je privlačni centar za susjedne krajeve Bosne na gornjoj Drini. Zato je tamo moglo biti pravoslavnih još prije pada Bosne. kasnije, kad su se pokrenule pravoslavne mase i zajedno s turskom vojskom preselile na hrvatsku granicu, seli dabarski episkop čak u Rmanj na Unu (poslie 1575.). U Sarajevo doseljuje episkop Mojsije Petrović istom god. 1709. (S k a r i ć, Sarajevo, 115). I otada je Sarajevo sjedište mitropolita, koji se nazivaju dabro-bosanskim.

Mnogo puta ime je znak. Tako je i ime odnosno naslov dvojice sarajevskih vjerskih poglavara značajno za vjersku povijest njihova naroda. Katolički nadbiskup u Sarajevu zove se vrhbosanski. Ima pravo na

to: pred 700 godina kraj Vrhbosne — Sarajeva stoji katolička katedrala sv. Petra. Katolici su od starine bili stanovnici Bosne. Srpsko-pravoslavni mitropolit zove se dabro-bosanski. Ima i on pravo: bosanski je, jer stanuje u Bosni, a dabarski je, jer je amo došao iz Dabra, od Sandžaka, on i velika većina njegove pastve.

PRILIKE U BOSNI IZA FETHA (osvojenja po Turcima) naglo se mijenjaju: s pozornice nestaje bosanskih patarena; uz katolike, koji su se i prije spominjali, javljaju se u velikom broju muslimani i pravoslavni.

O katolicima ovdje ne treba mnogo riječi trošiti. Makar da su velike i česte seobe te mjestimični prelazi na islam znatno umanjili njihov broj, ipak oni sve do današnjeg dana nastanjavaju ona mjesta i krajeve, na kojima su se odigravali glavni događaji bosanske povijesti; takva su mjesta: Kraljeva Sutjeska, Rama, Kreševo, Fojnica, Travnik, Soli (Tuzla), Tomaševićevo, Jajce, okolica Konjica, Mostara i Stoca, dakle u glavnom dolina odnosno porječje Bosne i Neretve. U XVI. i XVII. stoljeću katoličko je bilo Trebinje, Olovo, Srebrenica i Visoko. Ovo je moguće razumjeti samo tako, da su ti krajevi od starine i prije Turčina bili katolički, a tada katolici pripadaju starosjediocima Bosne.

Glede **pojave pravoslavlja i islama** ima *Dr. Glušac* posebno mišljenje. On smatra, da se »Bosanska crkva« iza pada Bosne priključila Srpskoj, a tim istim bosanski »krstjani« (patareni) jasno se pokazaše kao srpski pravoslavci.

O muslimanima tvrdi *Dr. Glušac*, da ih je u početku bilo malo i da su prešli na islam samo s pravoslavlja i katoličanstva. Broj muslimana zapravo se vrlo umnožio tek doseljenicima sa strane. Muslimana,

veli on (Nekoliko pitanja iz prošlosti B. i H., str. 65), ima srazmjerno više doseljenih nego pravoslavnih i katolika. Tako čarobna šipka Dr. Glušca pretvara najvažniji dio autohtonog življa Bosne, muslimane, u doseljenike, a glavni dio kasnije doseljenog elementa u Bosnu, pravoslavce, u starosjedioce i domaćine od vajkada ovih lijepih krajeva.

Nego sva ova mudrolija Dr. Vase slabo pomože. Istina, lijep bi to san bio učiniti od *bosanskih muslimana uljeze i došlje*, osim nešto srpskih poturica, i od bosanskih *katolika*, koji da su rodom i plemenom Srbi čak od dičnog bana Ninoslava, *odrode*, koje je crnožuta aždaja u Hrvate premijesila i prekuhala, a samo Srbe pravoslavce ostaviti starosjediocima na svojem, na starini, na plemenitom... Ej pusti sne, samo ti je jedina mana, što si san, a ne java!

Zvijezde se znaju po sjaju a ljudi po glasu. A taj glas, govor, jezik, upravo je fatalan po Gluščevo maštanje. Tko će biti nasljednik i potomak sredovječnog bosanskog plemstva i naroda nego onaj, tko govori *istim narječjem* kao i oni. A govor bosanskog vladarskog dvora, vlastele i naroda bio je prije Turaka ikavizam, tvrdi *Vl. Skarić* (Gl. Zem. Muz., 1930., 3.). U njemu su pitane listine i grobni natpisi toga vremena. Narječje, kojim govori većina bosanskih muslimana i katolika, jest i danas ikavština; a nekad su njom govorili skoro svi. I zato su po govoru muslimani i katolici jedna etnička skupina, koja je u Bosni starosjedilačka. A bosanski pravoslavci, koji su, bez iznimke ijekavci, nisu od starine u Bosni, barem najvećim dijelom. Oni su doseljenici pa ih kao takve i govor odaje. Srbin *Skarić* priznaje to na svoj način veleći na istom mjestu: »Poslije je došao s juga nov etnički elemenat, koji je glas *jat* izgovarao kao *ije*. No to su bili ljudi nižega reda, težaci i pastiri, čiji govor

plemstvo, kršćansko a poslije muslimansko nije primalo nego je i dalje kroz stotine godina govorilo ikavski«. I tako se sam Dr. Glušac, htijući jeftinom doskočicom zamijeniti uloge pravoslavaca i muslimana, zapetljao u vlastitu petljaniju.

O DOSELJENJU PRAVOSLAVNIH MASA U BOSNU iza pada pod Osmanlije (1463.) imamo i direktnih dokaza.

U jednom listu, pisanom 1483., kaže kralj *Matija Korvin*, da se u njegovu državu preselilo iz Turske u zadnje 4 godine 200.000 Srba (kod *Erdeljanovića*, str. 60). A kraj, koji je bio najviše na udarcu seobi, jest bez sumnje Jajačka i Srebrenička banovina u Sjevernoj i Sjeverozapadnoj Bosni, koje je i onako stvorio kralj Matijaš.

Vakufnama *Turalibega* iz 970. god. po Hidžri (1562.), veli, kako je ovaj u svoja sela »Babin Do« i »Visoče« (Danas Vakuf i Visori) u tuzlanskom, dotično zvorničkom kotaru, naselio iz Semendrije (Smedereva) pravoslavne obitelji nekog Vukosava, Dragiše, Nike, Stojka, dvojice Radosava itd. (*Hamdija Kreševljaković*: Odakle su i šta su b.h. muslimani?; Hrv. svijest, 1914., IV., 10.)

Radoslav Lopašić (Bihać i bihaćka Krajina, 10—11) govoreći o prilikama današnje Bosanske Krajine veli: »Prvi Vlasi pomaljaju se na početku XVI. vijeka oko Dinarskih planina i kod izvora Une, oko Unca, Srba i Glamoča... God. 1551. javio je general Ivan Lenković kralju Ferdinandu, da su Turci izveli iz unutrašnjosti turske više tisuća Morlaka ili Vlaha (i tamo ih naselili)... Po svoj prilici u to doba sa narodom došavši kaluđeri u Rmanji osnovali su pravoslavni manastir... Osvojivši Turci veliki dio Unske doline prema Buševiću i Krupi naseliše tamošnje krajeve narodom iz Bosne. Veliki zaštitnici pravoslavnih Vlaha bili su

nekoji bosanski paše i sandžaci (osobito Hasanpaša Predojević)... Po službenom izvještaju zaokupiše Vlasi po Hasanovoj odredbi krajeve oko Brekovice, Ripča i Ostrovice i u Velikoj dragi do Sokolca množeći se kasnije svakim danom«.

Benedikt Kuripešić opisuje put carskog poslanstva god. 1530. pod vodstvom Nikole Jurišića i grofa Lamberga sultanu u Carigrad. O stanovništvu Bosne veli, da su od tri ruke: »Prvo su stari Bošnjaci, koji su rimsko-kršćanske vjere, a tim je Turčin, kad je osvojio Bosnu, ostavio vjeru. Drugo su Srbi, koji se zovu Vlasi, a mi ih zovemo »Zistzen« (Čiči?) ili martolozi. Oni dolaze od Smedereva i Beograda, a vjere su sv. Pavla (pravoslavni!). Treći su pravi Turci (muslimani!), koji su vojnici i činovnici, a vladaju se sasvim tiranski prema ovim kršćanskim podanicima«. Kuripešić veli, da su mu Srbi martolozi, koji su protiv kršćana (Hrvata) ratovali kao turske neredovite čete, priznali, da je velik grijeh, što se bore protiv kršćana, ali da oni to radi turske sile moraju.

Hrvatski povjesničar *Dr. Prelog*, koji je prenio (Povijest Bosne. II., 57) ovaj Kuripešićev citat, teško se zamjerio Dr. Glušcu, nanio Srbima »prave, teške i neoprostive uvrede«, i služio austro-ugarskom ugnjetavaču (Nekoliko pitanja iz prošlosti B. i H., 66, 67). Ja kakvo li je istom zlodjelo učinio onda u očima Dr. Glušca rođeni Srbin *Vladislav Skarić*, koji je istraživao podrijetlo većine pravosl. naroda u sjeverozap. Bosni (Gl. Z. Muz., 1918., str. 228 i sl.) i na nesumnjiv način dokazao, da je taj »narod doselio iz srednjovjekovne Srbije u sjeverozapadnu Bosnu i sjevernu Dalmaciju« (str. 226). Pojava velikih masa Srba na hrvatskim granicama odmah, čim su Turci uzeli Bosnu, i to u krajevima, gdje »pravoslavnog elementa prije Turaka osim nešto Vlaha nije bilo«, tumači

Skarić doseljivanjem »voljom ili dozvolom Turaka « (str. 219). »Svud tuda su Turci iz vojničkih obzira morali naseljivati Srbe, koji su kao martolozi i drugi neredoviti vojnici čuvali granicu, četovali i u pravilnom ratu vojevali na turskoj strani«. Naseljivanje je počelo odmah iza 1512., a kolonisti su došli iz Srbije, tadanjeg smederevskog sandžaka. Skarić se tu izrijekom slaže s Kuripešićem (str. 237).

Do istog rezultata dolazi i srpski etnolog *Milan Karanović* proučavajući po Cvijićevoj metodi tri pounska kotara, Bihać, Cazin i Krupu. (Naselja srp. zemalja, knj. XX). On medu pravoslavcima uopće ne nalazi starosjedilaca, a 60% svih pravoslavnih obitelji doselilo je u današnje svoje prebivalište tek zadnjih 80 odnosno 100 godina.

Medu važnije dogadaje valja svakako zabilježiti i **PRELAZ JEDNOG DIJELA KATOLIKA U BOSNI NA PRAVOSLAVLJE.** Prešla je i skoro cijela Trebinjska biskupija u Hercegovini tokom XVI. i XVII. stoljeća. Katolički narod ostao je bez svećenika usred ljutih progona. Pravoslavna crkva sklapa već iza pada Carigrada kompromis sa Turskom carevinom i patrijarha Genadije dobiva čast turskog paše. U Srbiji se ta ista stvar događa osnutkom Pećke patrijaršije. Makar da pravoslavni kaluderi poput monaha Marka pišu, da su turski sultani (»ismailski car Bajazit«) »nečastivi i troicihulni i hrišćanom dosaditelni«, ipak se pod Turcima svuda pravoslavlje širi na račun katolicizma pa tako i u Hercegovini. Započinje sistematsko proganjanje katolika kroz 300 godina (1488.—1779.) od strane pravoslavnih arhijereja, koji katolike carskim fermanima i janjičarskom pomoći sile na plaćanje pravosl. vjerskog poreza i podložnost u vjerskim stvarima, što bi neminovno svršilo otpadom katolika na pravoslavlje. Fratri i drugi svećenici

bore se na turskim sudovima, plaćaju globe i idu u tamnice. Katolici su više progonjeni nego pravoslavni sve do zadnjih stoljeća turske vlade, jer su pristaše najvećeg neprijatelja sultana, — rimskog pape, i jer neće poput pravoslavnih martologa, da se bore s Turcima protiv kršćana. Za turske vlade više puta katolici teže progone trpe od pravoslavnih nego li od samih turskih gospodara. »Mi u njima ljuće dušmane imamo nego li su sami Turci, jer nikada ne prestaju raditi o tomu, da nas pod svoju vlast sprave«, piše fra Filip Lastrić. A biskup fra Marko Dobretić u okružnici god. 1777. govori o pravoslavnima (zovi ih skizmatici) »koji panjkaju na nas po tribunalih ono, što ne bi ni vragovi izmislili, za oborit nas i vas i ove svete kuće u svako zlo; dave, globe i gule...« (J e l e n i ć, Izvori za kult. pov., 50). Stvar je ta toliko poznata iz Smičiklasa, Batinića, Jelenića i drugih, da je ne trebamo dalje ni spominjati. Sam arhimandrit Ruvarac veli, »da se takav postupak srpskih patrijarha nikako opravdati ne da.« Naš proto Davidović (Srpska pravosl. crkva u B. i H., 41) nalazi, da su to »fakti koji se ne daju pobijati, ali se daju lako razumjeti«. Ti su progoni išli gdjekad tako daleko, da je narod, da se od tog oslobodi, čak prelazio na pravoslavlje. Trebinjski biskup Primi piše u Rim god. 1674. ovako: »Pravoslavni (kaluđeri!) na temelju toga fermana idu i tlače bijedne katolike (po Popovu polju), nezadovoljni s onim, što im je sultan dozvolio. Što više, oni obilaze s četom Turaka i grubom silom otimaju od tih hercegovačkih katolika deset puta više, nego što stoji u fermanu, izjavljujući otvoreno, da će im svake godine tako dodijavati, dok ne postanu pravoslavcima. Radi toga ne mogući se oprijeti tolikoj nevolji, katolici samo što nijesu izgubljeni. Već su izjavili biskupu, da će morati preći na grčki zakon, ako se ne

ukloni ta nepravda« (K. Draganović, Massenübertritte von Katholiken zur Orthodoxie, Rim 1937., str. 72).

Radi ovog i drugih razloga prešao je velik dio naroda trebinjske biskupije na pravoslavlje. Biskup Andrijašević piše god. 1627., da je od 12 katoličkih crkava u Popovu 7 dospjelo u ruke pravoslavnih. A narod Neretve i Popova piše 1629., da je veći dio katolika ovih strana otišao u skizmu. Vl. Skarić u dokaz pravoslavlja spominje oko 50 starih crkava oko Trebinja i u Popovu. Crkve su doista stare, iz predturskih vremena, samo nikad nijesu bile pravoslavne već katoličke kao ni ona u selu Dračevu. Sačuvan nam je dokumenat, kako je pravosl. vladika, valjda pri njezinu osveštenju, dao sastrugati kreč s crkve, porušiti katoličke oltare i izbaciti napolje kosti katoličkih pokojnika. Narod, ozlojeđen, hoće da se vrati katoličkoj vjeri, ako mu se pribavi stalan župnik. Nažalost od toga nije bilo ništa, i ti katolici ostaše i dalje pravoslavnim. — Sve ove vijesti donosimo prema spomenutoj studiji »Masenübertritte...«, za koju je prvak srpske historiografije Stanoje Stanojević (Jugosl. istor. časopis, III., 376) rekao, da je u cijelosti dokazala svoj predmet, a time i prelaz katolika trebinjske biskupije na pravoslavlje.

Smatrali smo potrebnim, da posebnu pažnju posvetimo vjerskim prilikama u Bosni. Vjera je bila jedan od prvih faktora za nacionalno opredjeljenje naroda u Bosni. Sljedbenik srpskog pravoslavlja nužno se smatrao Srbinom. I zato su npr. Trebinjci i Popovci danas među najoduševljenijim Srbima u Herceg-Bosni kao što bi bili vatrenim Hrvatima, da su ostali u katoličkoj vjeri.

III.
BOSANSKI MUSLIMANI

Dr. Glušac grdno se vara, ako misli, da su seobama, osobito iza Bečkoga rata (1683.—1699.), muslimani istom u Bosni ojačali. Po historijskim dokumentima izgleda, da ih je, recimo u XVI. i XVII. stoljeću bilo više nego danas. Po putopiscu *Evliji Čelebiji* varoš Foča imala je 17 džamija i 8 tekija, a Donje Skoplje čak 30 džamija. Čelebija navodi dosta sela i kasaba, koji su tada bile muslimanske, a danas više nijesu. Već spominjani Kuripešić ističe, da je u Gornjoj Bosni 1530. bilo više muslimana nego pravoslavnih.

Odakle se odjednom nađoše u Bosni toliki muslimani? Prelazom domaćeg stanovništva, u prvom redu onoga patarenske vjere, na islam. Patareni velikim dijelom postadoše muslimanima, a uz njih i nešto drugih kršćana, osobito katolika. Dr. Glušac, doduše, misli (str. 65), da je bilo više prelaza s pravoslavne vjere na islam i to s dva razloga: 1.) što je katolička crkva imala u Bosni bolju organizaciju nego pravoslavna, i 2.) što muslimani i danas slave pravoslavne svece kao Đurđevdan, Ilindan itd. Nijedan od tih razloga ne stoji. Kako je katolička crkva dospjela u težak položaj najbolje dokazuje prelaz skoro cijele jedne biskupije na pravoslavlje (Trebinje) kao i sporadnični otpadi katolika u drugim krajevima Bosne. A na drugi Gluščev razlog lako je odgovoriti: g. doktor se krupno sefnuo u računu. U vrijeme pada Bosne i još čitavih 130 godina kasnije katolici su se držali starog kalendara pa je staro Jurjevo i stari Ilindan barem jednako

tako uspomena na katoličku prošlost, kako bi imala biti na pravoslavnu.

Islamizacija Bosne počela je vrlo rano iza dolaska Turaka u ove krajeve. Zato se vrlo često u starim dokumentima susrećemo s imenima bos. muslimana, čiji se otac zvao Abdah, Abdulah, Abdulgafur, Abdulhaj i sl. A to sve znači, da im je otac bio kršćanin, a oni mu ime sakrivaju, označujući ga arapski kao »roba Božjeg« i sl. Zanimljiv turski dokumenat o prvim danima širenja islama u Bosni i Hercegovini objelodanio je H. Mehmed *Handžić* u kalendaru »Narodna Uzdanica« (1938., str. 29—45), koji govori o starim danima islamizacije Bosne. I tko se zvao »Živko« prozva se »Jahja«, a tko »Vuk« »Kurt«. Mnogo naroda prigrli islam, ali mnogi također, izvana muslimani, ostadoše još dugo vremena u srcu kršćanima. Zato im se spomenuti turski dokumenat duhovito ruga i ismjehiva radi njih Bošnjake.

Imade vijesti o prelazu bosanskih »krstjana« na islam. Pod Jajcem ih se je za jedan dan 36.000 poturčilo, kako *Zinkeisen*, izvrstan poznavač turske povijesti, pripovijeda (Gl. Zem. Muz., 1912., 3), premda ta vijest izgleda uveličana. O islamizaciji okolice Jajca govori i jedan stari *sidžil* (zapisnik sudskog poslovanja) iz god. 869. p. H.: »Sultan Fatih podijelio je i ostavio u vlasništvo zemlje sela iz okolice Jajca patarenima, koji su prešli na islam. Ali kad su se isti patareni iznevjerili islamu i opet prešli na kršćanstvo, kad je kralj Matija osvojio Jajce, nevjerne te patarene protjera u Anadol i oduze im zemlje iz vlasništva« (*Hamdija Kreševljaković*, kalendar »Danica«, 1916.; 326.). — Zadnje vijesti o prelazu bogumila na islam nalaze se u *Bakulinu Šematizmu* franjevačke provincije Hercegovine god. 1867. (str. 124): »U selu Dubočanima (kod Konjica) pred malo je godina

prihvatila islam obitelj Helež, koja se zadnja držala ludosti bogumilske«.

Uz patarene prešao je na islam i jedan dio katolika. Stari pisci spominju često dva brata, jednog katolika, a drugog muslimana. Prema izvještaju papinskog vizitatora *Petra Masarekija* (god. 1623.) prešlo je u okolici Visokog i Sutjeske, dakle oko gornjeg toka Bosne, malo godina prije njegova pohoda 6000 katolika na islam (Starine Jugosl. akademije, sv. 39). Sam taj broj je dovoljan, da nam protumači, odakle je veći dio muslimana kotara Visoko i Zenica. Među tim islamiziranim katolicima nalazili su se i najbliži rođaci kasnijeg provincijala fra Martina Brguljanina i kasnijeg biskupa fra Jeronima Lučića, pa neki stari spis priča, da su se »pomiješale mitre i turbani«.

1. Kojem su narodu pripadali bosanski muslimani?

Čujmo, kako o tom sude turski pisci i što sami b. h. muslimani u starim spisima o tom vele!

Znameniti turski povjesničar *Aali*, rodom iz Galipolja, koji je 30 godina u Bosni na dvoru valija boravio, piše o Bošnjacima, u prvom redu bosanskim muslimanima slijedeće:

»Što se tiče *plemena Hrvata*, koji se *pripisuje rijeci Bosni*, njihov se značaj odrazuje u veseloj naravi; oni su po Bosni poznati i po tekućoj rijeci prozvati. Duša im je čista, a lice svijetlo; većinom su stasiti i prostodušni; njihovi likovi kao značajevi naginju pravednosti. Golobradi mladići i lijepi momci poznati su (na daleko) po pokrajinama radi naočitosti i ponositosti, a daroviti spisatelji kao umni i misaoni ljudi. Uzrok je ovo, što je Bog — koji se uzvisuje i uzdiže — u osmanlijskoj državi podigao vrijednost tomu hvaljenom narodu dostojanstvom i čast njihove sreće uzvisio kao visoki uzrast i poletnu dušu, jer se među

njima nasilnika malo nalazi. Većina onih, koji su došli do visokih položaja (u državi) odlikuje se velikodušjem to jest čašću i ponosom; malo ih je, koji su tjesnogrudni, zavidni i pohlepni. Neustrašivi su u boju i na mejdanu, a u društvu, gdje se uživa i pije, prostodušni. Obično su prijazni, dobroćudni i ljubazni. Osobito se odlikuje ovo odlično pleme vanrednom ljepotom i iznimnim uzrastom... Bez sumnje *Bošnjaci, koji se pribrajaju hrvatskom narodu*, odlikuju se kao prosti vojnici dobrotom i pobožnosti, kao age i zapovjednici obrazovanošću i vrlinom; ako dođu do časti velikih vezira u upravi su dobroćudni, ponosni i pravedni, da ih velikaši hvale i odlični umnici slave« (Tarihi Aali, sv. IV., knj. I., str. 12; prijevod Dr. Safetbega Bašagića u Gl. Zem. Muzeja 1912., 6—7.).

Nitko nije tako krasno opisao bosanske muslimane i nitko ih nije tako jasno pribrojio hrvatskom narodu, kao vrli turski historičar Aali.

Sačuvani su nam spisi, stari 300 i 400 godina, u kojim se jezik bosanskih muslimana naziva hrvatskim, bosanski muslimani Hrvatima i njihova zemlja hrvatskom. *Hodavendija*, čauš bosanskog paše *Sofi Mehmeda*, piše god. 1589. mletačkom providuru u Zadar po dva pisma turskom jazijom i bosanskom ćirilicom. On sam, musliman iz Bosne, veli na kraju: »Zato mi, rečeni Hodavendi čauš, hotismo učiniti viru od toga posla i dvoje knjige pisati turske, a *dvoje horvatske* rukom.« (Starine X., 14—15). — *Mehmedpaša Sokolović*, veliki vezir Osmanlijskog carstva, izdaje god. 1566. naredbu povodom harzaula grčkog patrijara, u kojoj kaže: »Car daje ferman, da rimski fratri po Budimu, Temišvaru i Dubrovniku i *uopće od naroda hrvatskoga* ne pitaju milostinju, ako taj narod spada na grčkog patrijara... No ako pak narod pod patrijara ne spada, zabranjeno mu je napastovati fratre i njihov

puk« (Spomenik 67. Srp. Kralj. Akademije, str. 211). Za Sokolovića su Slaveni po turskom Budimu, Temišvaru i Dubrovniku Hrvati, a isto tako i narod, koji od Budima do Dubrovnika po turskoj zemlji stanuje. Onda su i u *Bosni Hrvati*, jer put iz Budima i Temišvara turskom zemljom u Dubrovnik vodi nužno preko Bosne, osim ako se za Sulejmana Velikog nije putovalo avionom.

Glasoviti turski putopisac XVII. vijeka, *Evlija Čelebija*, putuje 1660. i 1661. Bosnom i spominje u njoj više puta Hrvate. Pravo imade *Fehim ef. Spaho*, danas reis-ul-ulema svih muslimana u Jugoslaviji, kad kaže: »Za proučavanje naše *hrvatske* prošlosti osobito je značenje, da nam se otvore i učine pristupnim turski izvori« (*»Hrvati u Evlija Čelebijinu putopisu, Hrv. kolo* XIII., 41). Čelebija ne čini krivo Srbima, jer u Bosni češće puta spominje »Srbe i Bugare«. Čini to valjda stoga, što su među doseljenim Srbima u Bosni bili i mnogi Bugari i Vlasi, ili barem ljudi s bugarske granice. Čelebija više puta govori i o srpskom jeziku, ali ga smatra »iskvarenim dijalektom, premda su Srbi u neposrednoj blizini Bugara i Bošnjaka« (vidi kod F. Spahe, str. 44). Jezik bos. muslimana nikad i nigdje ne zove srpskim. Ali zato mu je »jezik bosanskog i *hrvatskog* naroda« čist i »latinskom sasvim blizu« (Glasnik Zem. Muzeja 1908., 191). Čelebija pretpostavlja, da je jezik Bošnjaka i Hrvata jedan te isti, hrvatski. A navodna srodnost hrvatskog i latinskog jezika (zapravo tu misli talijanskog, vidi. G. Z. M. 1908., 317) upućuje nas na misao, da Čelebija želi da pokaže blize veze naroda u Bosni sa Zapadom i zapadnom kulturom. Po Čelebiji su Livno i Bihać *hrvatski* gradovi. U Boci Kotorskoj nalazi on također *Hrvate*, jer su mu stanovnici Herceg-Novog Arnauti, Bošnjaci i Hrvati (kod F. Spahe, str. 48). U Dalmaciji,

Hrvatskoj i Slavoniji stanovnici su Hrvati. Ali za nas je ovdje najvažnije, da dva puta spominje izvjesne *muslimane* u Bosni, koje *naziva Hrvatima*. U neposrednoj blizini Foče na Drini, u starom gradu Plaču, Čelebiji *»dadoše 50 hrvatskih momaka* pod oružjem za pratioce« (Gl. Z. M. 1908., 313). Na Gatačkom polju opet »dobi 300 lijepih po izbor *hrvatskih junaka«* (Gl. Z. M. 1908., 322). U originalu te momke kiti Čelebija imenom *hrvatskih gazija*, a pridjevak gazija mogao se dati jedino muslimanima (kod F. Spahe, 49).

I tako barem po umnom Čelebiji nailazimo na Hrvate islamske vjere, ne samo u Hrvatskoj i Dalmaciji nego i u Bosni.

H. Mehmed Handžić osvrnuo se u »Obzoru« od 11. VII. 1938. na orijentalne rukopise Jugoslavenske akademije u Zagrebu. Govoreći o spisu banjalučkog muderiza *Muslihudin bin Ali-ja* (»Munjetul-talibin ve gunjetur ragibin), pisanu god. 1609., citira iz njegova predgovora ove riječi: »Sva dosadanja djela i knjige došle su od Arapa i Perzijanaca iz raznih pokrajina i Herata, a ovaj je sastavak nikao u p o k r a j i n i H r v a t a«. Na skrajnjoj granici Ruma (Evropske Turske) nalazi se piščeva domovina, današnja Herceg-Bosna u nešto širim granicama, koju on smatra z e m l j o m H r v a t a.

Mnogi se glasoviti turski paše i veziri, pa i oni iz Bosne, ne stide svog hrvatskog podrijetla i uz samo ime stavljaju pridjevak »Hrvat«. *Dr. Safvetbeg Bašagić*, povjesničar i pjesnik, nabraja ih više u svom djelu »Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini« (Zagreb, 1931.). Tako je *Mahmutpaša* Hrvat, koji »stoji na čelu svim vezirima, učenjacima i pjesnicima iz naših krajeva«. Postao je velikim vezirom iza osvojenja Carigrada (1453.). Takav je i

Memipaša Hrvat (iz Gradačca) i *Rustempaša Hrvat* (po mišljenju Kreševljakovića rodom iz Sarajeva), i *Sijavušpaša Hrvat*, i *Tahvilpaša Kulenović Hrvat*, sadr' azam Selima II., i još po koji drugi veliki dostojanstvenik Turskog carstva.

I kad se bosanski prvaci izričito i ne nazivaju Hrvatima, ipak ih njihovo prezime odaje, da su krv naše krvi i list naše gore. Tako se barem gdjekad iz carskih fermana i starih pisama jasno vidi, da su npr. bezi *Kulenovići, Kapetanovići, Evlijići, Filipovići*, i mnogi drugi hrvatskog koljena. Sarajevski *Mutevelići* potomci su Muradbega Tardića, Hrvata iz Šibenika. Oni se gdjekad dopisuju i rođaju sa svojim rodom katoličke vjere s onu stranu Save i Dinare. A drugi opet, kao *Kopčići, Kulovići, Hrasnice, Gradaščevići, Korići, Dugalići (Malkoči), Starčevići, Dženetići (nekad Rajkovići)* itd. potomci su sredovječnog bosanskog plemstva patarenske i katoličke vjere. Interesantno je, da su izvjesna prezimena sačuvana samo kod bosanskih katolika i muslimana; pravoslavnih *Đikića, Svrza, Čengića, Križevaca* i slično nema, premda se neki muslimani baš iz tih obitelji osjećaju Srbima.

Da ne ostanemo samo kod muslimanskog plemstva i prvaka, kod aga i begova, valja nam se zabaviti i o onom čestitom i vrijednom malom čovjeku sa sela i iz grada, koji sačinjava kičmu i srčiku bosansko-hercegovačkih muslimana. Samo tu pisani spomenici nisu tako česti i mi ćemo se uteći drugim vrelima.

Prezimena kod Muslimana, izvedena iz riječi Hrvat, vrlo su česta. Tako su npr. *Hrvo, Hrvat, Hrvačić, Hrvatović, Hrvatinović* itd. Istotako i imena sela, mahala i brda, osobito u Istočnoj Bosni. Ne smijemo zaboraviti, ni da se čitav jedan gradski kotar Šeher Sarajeva naziv još i danas *Hrvatin*. Samo neki, kojima hrvatsko ime ne miriši, pokušaše to ime izvesti

iz perzijske riječi »hur-vatan« tj. slobodni dom. Oni zaboraviše kod toga, da se prvotno nije nikakva mahala nazivala tim imenom već izvjesna pećina (Hrvatin megara) i vrelo, koje izbija iz nje. A da neko jedno vrelo i pećinu u Sarajevu, sredovječnoj Vrhbosni, nazove »slobodnim domom«, to je i odviše smiješno tumačenje, koje ne treba, mislimo, ni pobijati. Uostalom pametan čovjek neće tražiti tumačenje toga čak u perzijskom jeziku, kad zna, da sredovječne bosanske povelje upravo vrve imenom Hrvatin.

Imena brojnih sela, zaselaka i brda, osobito u Istočnoj Bosni, *izvode se od imena Hrvat*. Tako se kod Zvornika na Drini nalazi predio »Hrvatske njive« i selo Hrvačići, mahala Kalesija. U brčanskom kotaru Hrvati su kod Čelića, a u tuzlanskom opet zaseoci Hrvati kao dio Turskog Lukavca i Brnjičana, te dalje na jug dio Repnika; nad Repnikom je Hrvatsko brdo (kota 503). Hrvati su nadalje mahale sela Sladne i Babunića kod Gračanice, a Hrvatovići zaselak Donje Zeline u kotaru Gradačac. Istotako postoje mahale Hrvati u selu Sokolovićima, rodnom mjestu velikog vezira Mehmeda Sokolovića, i Hrvatinovići u Tešnju. Hrvatskim brdom zove se jedno brdo jugozapadno od Travnika. Sva navedena sela i zaseoci pripadaju muslimanima.

Vrijedni učitelj *Ivan Zovko* sabrao je u knjižici »Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Herceg Bosni« (Mostar 1899.) mnogo dragocjeno znace, koje sjeća na hrvatsku prošlost Bošnjaka, osobito muslimana. Po njemu narodna pjesma, osobito muslimanska, često uzima riječ Hrvat. Ona pjeva o *»Hrvi od Hrvata«, »Hrvat-bajraktaru«, »Rvackoj djevojci«, »sinu Hrvatinu«*. Šteta da ne možemo

donijeti cijelih pjesama, koje su i lijepe i značajne; tijesan prostor naše knjižice to nam ne dozvoljava. Zato donosimo barem kratke odlomke.

»Platno b'jeli *rvacka djevojka*
U Krajini l'jepoj begovini,
Begovini, u Hercegovini...«

A ta »rvacka djevojka« sestra je Mustajbega hercegovačkog, veli nam ista pjesma.

Iz bijelog grla muslimanke djevojke često se izvije i pjesma, koja ovako počinje:

»Pošetala *Arvatova* Ajka,
Pošetala preko Bazerdžana.
Ona sreta *Arvatova* Muju.
Tri puta je njega pobratila:
Bogom brate *Arvatović* Mujo
Naj ti ovu vezenu mahramu,
Pa je podaj Sarajliji Ibri.
Koliko je na mahrami grana,
On'liko ga dopanulo rana!...«
Uz kolijevku pjeva majka svom čedu:
»Majka sina u bešici nina,
Ninajuć' ga pjesmu zapjevala:
»Nini, paji, *sine Rvatine*,
Resti majci do konja viteza,
Do viteza i do bojnog koplja;
Dušmani ti pod nogama bili
Ko tvom dogi pod nogama klinci!«

U zbirci *Mehmed Dželaluddina Kurta* »*Hrvatske* narodne ženske pjesme *(muslimanske)*« nalazi se i pjesmica, koju je sabirač zapisao od svoje majke Nazife rođene Selimhodžić. Pjesmica počinje:

»Pošetala Miza materina.
Ala pirga na pirgu,
Nek se pirga širi;
Ala *Hrvat* na Madžar'
Nek se Madžar ljuti.«

Pripjev, koji spominje Hrvate i Madžare, opetuje se u svakoj kitici.

Kurt tumači u predgovoru knjige, da riječ »Madžar« ne znači čovjeka mađarske narodnosti, već naprosto svakog kršćanina, katolika. Tako i danas u Krajini, Turskoj Hrvatskoj, npr. oko Bišća, zovu katolike »Madžarima«. Prema tomu izgleda, da ovdje riječ »*Hrvat*« označuje muslimana, vjerojatno kao i kod bosanskog pjesnika XVII. stoljeća, *Kaimije*, koji u vrijeme Kandijskog rata (1645.—1669.) Mlečanima poručuje:

»Nemojte se kladiti,
A *Hrvate* paliti,
Zlatom ćete platiti,
Kad vam ode Kandija.«

Slično kao i putopisac Evlija Čelebija naziva i znameniti turski historičar *Ibrahim ef. Pečevija* (Alajbegović), pisac XVII. stoljeća, naš jezik *bosanskim i hrvatskim*. (Tarihi Pečevi II, 185; vidi kod *H. Mehmeda Handžića,* Ibrahim ef. Pečevija, str. 17). — U spomenutoj knjižici *Ivana Zovke* zabilježeno je, da narod zove Zapadnu Hercegovinu *»Starom Ervackom«*. Osim toga riječ *»Nam Hrvat«* tj. koljenom Hrvat spominje se toliko puta po starim sidžilima i kjitabima npr. »Kjitab Sakj« sarajevskog kadije *Lukšića*, kad se govori o kakvom priprostu Bošnjaku, čovjeku iz puka.

Iz davne hrvatske prošlosti Bosne ponosne, kao s kakvog užarenog ognjišta, potječu stotine i stotine sjajnih varnica, koje dopiru sve do naših dana i sjećaju nas naše starine. To su narodne priče i pjesmice po Hercegovini, Duvnu i Krajini o »*arvackom* kralju« i njegovim posjedima, o *Krešim*—kralju (Krešimiru), o *banovima* i *banicama*, koje su jedini Hrvati od svih drugih naroda imali. Mjestima kao *Banbrdo, Bando, Banovići, Banica, Banovac, Banja Luka i Banja Stijena* obiluje Bosna i Hercegovina, osobito u gornjim krajevima. A Banja Luka i po *Farlatiju* i po samom *Dr. Vasi Glušcu* jest stari oblik, koji bi danas trebalo izgovarati kao Banska Luka; a tako isto i Banska ili Banova Stijena. — Nadalje je u Bosni poznat hrvatski stil kuća (»*arvacki* tars«) i »kapa *hrvatka*«, koja se nekad nosila u Bos. Krajini, a sačuvana je i danas u sarajevskom muzeju. — Pod *hrvatskim* se *barjakom* bore ustaške čete *Don Ivana Musića u Hercegovini* i, u isto vrijeme, *Fra Stipe Kreše* u livanjskoj nahiji (1875.). Pod istom milom trobojnicom vojuje *Alipaša Rizvanbegović* (Stočević) i *Alaga Dadić* i *Alaga Voljavica*. Hrvatska trobojnica toliko je bila omiljela »hercegovačkom caru« *Alipaši Stočeviću*, da ju je dao urezati u svoj skupocjeni sat, a njegovu bajraktaru *Durakoviću*, da su njegov trobojni barjak zatakli vrh mezara (groba), dok ga zub vremena nije uništio. U obitelji *Kulenovića* čuva se dragocjen obiteljski barjak crven-bijel-plave boje kao svetinja. Tim istim hrvatskim bojama bila je obojena *džamija* u Krupi, i munara Fetije u Bihaću i još po koja druga džamija u Bosni.

Nekom se čini sitnicom činjenica, da su bosanski muslimani u svojim kalendarima, ruznamama (dnevnicima) i salnamama (godišnjacima) upotrebljavali specifično *hrvatske nazive mjeseci* kao sičanj, veljača,

travanj, svibanj, listopad itd. To isto čine i katolici u Bosni počevši od *fra Matije Divkovića*, pisca »Nauka krstjanskog« (Mleci 1611.). Samo turski dokumenat s hrvatskim nazivima mjeseci, koji je nama poznat, stariji je za 60 godina od Divkovićeva djela i pisan je 1550. (*Fehim Spaho*, Narodni nazivi mjeseci, kal. »Napredak«, 1935., 42—44). Pisac turskog kalendara veli, da je taj pisan »bosanskim« jezikom. Dakle stari Bošnjaci XVI. i kasnijih stoljeća upotrebljavali su hrvatske nazive mjeseci, od čega su Srbi, makar da navodno revnuju protiv tuđih riječi, uvijek zazirali.

Isto tako izgleda sitnicom pojava, da se bosanski bezi i ajani služe istotako kao i bosanski franjevci, svjetovni svećenici i katol. narod bosančicom, dok je kod pravoslavnih u uporabi skoro bez iznimke crkveno slovenska ćirilica.

Konačno valja spomenuti rezultate antropoloških istraživanja *Weissbacha, Glücka, Filipesca* i drugih o pripadnicima raznih konfesija u Herceg-Bosni. Muslimani i katolici pretežno su svjetlijeg tipa, dok pravoslavci više naginju crnomanjastoj pigmentaciji. Tamnookih muslimana ima 46.9%, katolika 46.8%, a pravoslavnih za 10% više (56.3%). Slično tako tamnokosih pravoslavaca ima za 10% više nego muslimana. Uopće tamnom tipu pripada 47.9% bosanskih pravoslavaca, a katolika i muslimana za 11% manje. Čisto svijetlom tipu pripada 9.4% muslimana, 7.5% katolika i 5.6% pravoslavnih (*Truhelka*: O porijeklu bos. muslimana, str. 18—19). U jednoj svojoj ranijoj raspravi spominje isti pisac, da prema antropološkim istraživanjima plavokosih katolika ima 35.7%, muslimana 17.5%, a pravoslavnih tek 6.3%.

Kad bi se uzela u obzir Bosanska Krajina, gdje je pravoslavni narod mahom doseljenik s vrlo malo konvertita, onda bi taj razmjer postao još očitijim. Iz ovih

činjenica rezultira, veli *Truhelka* (Cit. dj. 19), da su bosanski muslimani po intenzitetu pigmentacije najbliži, pače posve jednaki s katolicima. Po čisto svijetlom tipu, koji je kod muslimana relativno najviše zastupan, zaključuje on, da su baš muslimani najčišći Slaveni u Bosni, drugim riječima ono, što veli *Starčević, najčišća hrvatska krv.*

Procjenjujući bosansko-hercegovačke muslimane po vanjskim, objektivnim kriterijima kao što su jezik (vidi str. 39 i 40) rasa i izvjesne kult. pojave, nesumnjivo je, da su oni *pripadnici Hrvatskog naroda, čisti Hrvati.* Ne tvrdimo tim istim, da je i subjektivno, u njihovoj duši, bila trajno i živo sačuvana hrvatska svijest. Ali njezine iskrice, njezini tragovi, jasni su i nepobitni, česti i vrlo stari. Bos. muslimane smatraju Hrvatima izvjesni eminentni predstavnici turske kulture XVI. i XVII. stoljeća. Hrvatima se smatraju i sami mnogi ugledni prvaci muslimanske Bosne. Hrvatsko ime živi u prezimenima, pjesmi, nazivima mjeseci, stihovima i trobojnicama. Ono danas sve više prodire i u široke muslimanske mase, koje postaju sve svjesnije svog podrijetla i svoje historije. Dva najodličnija muslimanska kulturna radnika Bosne ponosne zadnjeg pola vijeka ujedno su dva najveća muslimana Hrvata: *Dr. Safvetbeg Bašagić*, nježni Mirza Safvet, pjesnik, historičar i osnivač danas srpskog »Gajreta« te *Džemaluddin Čaušević*, hadži reis efendija, preporoditelj naših muslimana, prevodilac Kurana.

Odlična svojstva duha, koja izdigoše brojne bosanske muslimane na prve položaje u Turskoj carevini i učiniše joj neprocjenjivih zasluga, neka im danas pribave dostojno mjesto u radu za hrvatsku domovinu, za koju oni nikad nijesu ni »anacijonalni elementi« niti roba za eksport u Aziju već jednako mili sinovi

i jednakopravni Hrvati, kao i oni katoličke vjere, što više »najčišća hrvatska krv«.

Na kraju još nekoliko riječi o Srbima-muslimanima, a isto to vrijedi i za **Srbe-katolike.** Zaslugom srpske crkve bila je srpska svijest visoko razvijena kod b.h. Srba. Srpski pravoslavac, jasno je, u nacionalnom pogledu, jest i ostaje Srbinom. Islam i katoličanstvo nijesu poput srpskog pravoslavlja nacionalne vjere već općečovječanske, svjetske i njihovi vjernici mogu pripadati svim narodima. Musliman i katolik ravnopravni su kao Hrvati, jer hrvatstvo nema svoje nacionalne vjere. S pravoslavljem nije tako stalo. Izrazita nacionalna crta pravoslavlja ima u srpskom nac. pogledu i svojih loših strana: ona odbija mnoge, osobito iz širokih narodnih slojeva, od srpstva, za koje bi se oni inače možda bili opredijelili. Jer nitko nije pravi, pouzdani, stopostotni Srbin, kojemu manjkaju važne značajke srpske narodnosti kao npr. narodni običaji, narodna kultura, krsna slava i, u prvom redu, — vjera. Tko nije srpske vjere, on je napola Srbin, nedovoljno čist i stalan, Srbin niže klase. »Čime je Srbin — Srbin? Svetoslavljem. Tu je korenje i prakorenje naše narodne duše. Izvucite iz naše istorije svetosavlje, izvukli ste vid iz našeg narodnog oka, sluh iz našeg narodnog uha, dušu iz našeg narodnog tela, savest iz našeg narodnog duha... Vratite se sebi! Srbin se vraća sebi, ako se vrati svetosavlju! Što važi za individualnu dušu svakog Srbina posebno, važi i za kolektivnu dušu našeg naroda...«, piše arhimandrit *Justin* u »Srpskom glasu« (prema »Jug. pošti« od 10. I. 1940.).

Arhimandrit je srpstvu iz duše progovorio. Nego upravo zato jedan musliman ili katolik ne može biti korjeniti Srbin, on je tek tijelo bez srpske duše ili duša bez srpske savjesti. On postaje potpunim Srbinom tek onda, kad se vrati sebi tj. svetosavlju,

»pradedovskoj veri«, a za to opet ni muslimani ni katolici nemaju ni najmanje volje. I tako se oni i ne opredjeljuju za srpstvo. To je činjenica. A drukčije ne može ni biti.

Odnošaj muslimana[1] prema srpstvu još je mučniji nego li katolika. Jer srpsko pravoslavlje jest »svetosavlje«. Nikad se iz srpske narodne duše ne će moći istrgnuti sjećanje, da su kosti sv. Save upravo muslimani, Turci, spalili, kao što se ne može istrgnuti ni spomen na proslavljeno Kosovo. Posve realno, vadeći iz duše naroda, pjeva *vladika Njegoš* u »Gorskom vijencu«:

---

[1] U tom pravcu karakterističan je razgovor, što ga je u Beogradu vodio bos. franjevac fra Anto Knežević sa srpskim ministrom Blaznavcem. Govorilo se o oslobođenju Bosne od Turaka. »Jedno je, u čemu se Knežević ni s ministrom Blaznavcem nije mogao složiti, a to je o budućem odnošaju kršćana prema muslimanima. Ministar Blaznavac zastupao je to mnijenje, da se na njih učini sila, da se ili krste ili isele, a ako ne bi ni na prvo ni na drugo pristali, da se isijeku. »Pazite — veli — što ću Vam reći! Dok se dignete, odmah na Turke izdajte proglas: ol nek se odmah krste, ol nek se odmah sele, kuda znadu, ako ne misle biti sasječeni!...« Knežević protestira, jer da su muslimani naša braća, ali Blaznavac ne popušta. »Mi smo sve moguće učinili, da naši Turci s nama u ljubavi i na bratimsku žive; slobodu višu su uživali od istih srbskih Hristijana, ali sve brez koristi, što mi njima bolje, oni sve gori. Najposlije videći da od pasje vjere ne može biti ništa, i da nam kvare druge građane, morali smo ih rastjerati.« Ministar Blaznavac još je puno govorio protiv muslimana, ali Kneževića za se nije nikako pridobio: »Oprostite, gospodine, što se s vama u toj stvari složiti ne mogu! Zar da mi počnemo raditi ono, što u njima osuđujemo?! Sve da bi nam to zakon dopustio, kao što nikako ne dopušta; sve da oni nisu naša jednokrvna braća, kao što jesu, opet bi se to protivilo našem izobraženju i našoj uljudnosti (kulturi)« (J e l e n i ć, Kultura i bosanski franjevci, II., 207—208). Izgleda, da rod Blaznavaca još nije izumro. Dokazuju to krvavi događaji u Pesočanima kod Ohrida (interpelacija Dr. M. Spahe od 1. X. 1920.), u Šahovićima kod Bijelog Polja (300 nevinih muslimanskih žrtava) i drugdje. Dokazuje to i pretvaranje izvjesnih džamija u crkve u Južnoj Srbiji. A i krštenje 40 muslimana u Malči kod Niša koncem god. 1939. upravo je po receptu trpeljivog min. Blaznavca i po vrhovnom načelu: Brat je mio, koje vjere bio.

»Što će biti, ko će ugoditi?
Srb i Turčin ne slažu se nigda,
No će prije more oslačati...
A u jedan kota da ih svariš
Ne bi im se čorba smiješala!«

IV.
NEKOLIKO PRIGOVORA

Prigodom polemike o nacionalnoj pripadnosti Bosne izneseno je više stvari, koje bi imale dokazati, da je ona uvijek bila i danas ostala srpskom. Osvrnut ćemo se barem na važnije od tih prigovora i to u najkraćim potezima, koliko je u jednoj maloj brošuri moguće. Daleko je od nas pomisao, da se nigdje i nikad u Bosni ne nalaze i izvjesni tragovi srpstva, kako to srpski polemičari u svojoj tjesnogrudnosti tvrde za hrvatstvo. Oni te dokaze napuhuju do apsurda i iznalaze po Vukovu receptu »Srbe sve i svuda«. Naravno da onda Hrvata u Bosni nema, jer ih naprosto ne smije biti.

1. Franački ljetopisac Einhard navodi, da je Ljudevit Posavski iza svoga poraza 822. pobjegao »Srbima, za koje se kaže, da drže velik dio Dalmacije«. Odatle izvode, da je Ljudevit pobjegao nekom srpskom knezu u Bosnu i da je prema tomu Bosna bila u IX. stoljeću srpska. Međutim to nikako ne slijedi. Rimska provincija Dalmacija protezala se od Jadrana do Rudnika, Ibra i Šar planine u Srbiji. I Ljudevit, koji je imao za saveznike Braničevce i Timočane u Srbiji, mogao je lagano, i bez Bosne pobjeći nekom srpskom knezu u Dalmaciji na teritoriju današnje Srbije.

2. Dr. Glušac i po njemu prota Davidović navode mjesto iz bule (povelje) pape Urbana II. (god. 1188.) i Grgura IX. (1227.), koje glasi **»Regnum Servilie quod es Bosna«** i koje krivo prevode sa »Srpska država tj. Bosna«. Ponajprije Urban III. umro je već 20. listopada 1187. pa je onda godina krivo navedena. A onda riječ »regnum«, ne znači kraljevina, jer ni Bosna ni Srbija u to vrijeme nijesu bile kraljevine; niti znači država, jer su u to vrijeme Bosna i Srbija bila posebne države, te u prvoj vlada Kulin ban, a u drugoj veliki župan Stefan Nemanja. Ono »regnum« znači naprosto biskupija, koja bi navodno imala biti jedna za Bosnu i Srbiju. Međutim iz starijih dokumenata npr. iz papinske bule god. 1089. ili iz »Provinciale vetus« jasno vidimo, da su Bosna i Srbija bile posebne biskupije. Nego izgleda, da je tim samo dubrovački nadbiskup htio da što bolje utvrdi svoja metropolitanska prava na Rašu (Srbiju), koja mu je Nemanja bio počeo krnjiti. I radi toga nadbiskup informira papu, da su Bosna i Srbija iste biskupije, a bosanski biskup, vjerni dubrovački sufragan, da ima ista prava u Bosni kao i u Srbiji. I tako pade i taj veliki dokaz za srpstvo Bosne.

3. Najglavniji argumenat za srpstvo Bosne bile bi izvjesne povelje bana Mateja Ninoslava, u kojim se spominju riječi Srbljin i Vlah (Miklosich, Mon. serb, br. 30, 36 i 39). U četvrtoj povelji nema tih riječi (br. 36). »A se ešte: Ako veruju serblin vlaha, pa se pri (parniči) pred knezom; ako veruje vlah serblina, da se pri pred banom« (br. 30). O tim stvarima vodila se živa polemika po novinama. Ban spominje osim Srba i Vlaha i treću skupinu ljudi, koje on zove »moji kmeti i moji ljudi i moji vladalci«, a to su upravo Bošnjaci. U polemici su ostali i jedni i drugi tvrdokorno kod svog mišljenja, jedni braneći, da su banovi

kmeti, ljudi i vladalci isto što i Srblji, a drugi to pobijajući. Svršetak polemike bio je taj, da su za polemičare s hrvatske strane Srbi i Bošnjaci Ninoslavljevih povelja ostali dva različita pojma, a za one sa srpske jedan te isti.

Nego, pretpostavimo, da se zbilja ono Serblin odnosi na Bošnjake, Ninoslavljeve podanike. Što bi odatle slijedilo?

Sačuvane su nam povelje bosankih banova i kraljeva i prije i poslije bana Ninoslava. Ni jedna od njih za dugih 300 godina ne zove Bošnjake Srbljima nego Bošnjacima. »Ako ima Dubrovčanin koju pravdu na Bošnjaninu, da ga pozove prid gospodina bana...« (Spom. dj., br. 85), piše ban Stjepan Kotromanić god. 1332. Radi čega čini samo Ninoslav iznimku u dugom lancu bosanskih vladara?

Nije li pravo, da potražimo razlog na drugoj strani, a ne kod bana? Nije li možda njegov pisar, po starinsku dijak ili gramatik, bio stranac, rodom iz Srbije, za koga je Slaven, banov podanik, ujedno značio i Srbin.

A tako sigurno i jest. Gramatik Desoje kao i pisari onih dviju kasnijih listina, u koliko ih nije pisala ista osoba, sigurno su stranci, nebošnjaci. Odaje ih njihov jezik. U Bosni je u Srednjem vijeku vladala ikavština, a sve tri listine bana Ninoslava pisane su čistom srpskom ekavštinom. Listina br. 35, a slično tako i ostale spominju »presvetu Bogorodicu devicu vladiku Mariju«; ban se kune Dubrovniku u »večni mir« »sa pravom verom«, »od veka«, »pre i posle«; »a sizi mir i sizi obet da se nikakore nikimre delom... da se ne reši... da bude tverd u veki« »od mene samoga i od mojih det (djece)...«. Navodimo mjesta, gdje je nevještina pisara stavljala mjesto slova »jat« slovo »e«. Međutim i na drugim mjestima jasno se

vidi, da se i samo »jat« ima čitati kao »e« npr. u riječima velik, se, mučenik itd., koje Desoje piše sa »jat«. Istotako on poluglase ispisuje sa »e« kao npr. kelnemo se, Serblin itd. I tako na temelju analize jezika gramatika Desoja (ne dijaka, kako obično bos. listine vele!) vidimo, da se tu radi o ekavcu, Srbinu. Povrh toga ni za jednu od te tri povelje, ne da se dokazati, da su pisane u Bosni, dočim ona iz god. 1240. direktno veli, da je nikla u Dubrovniku. Srp. učenjak Stanoje Stanojević tvrdi za dvije povelje, da su pisane u Dubrovniku i po dubrovačkom formularu (Glas, sv. 106, 2). A za dubrovačke trgovce bili su svi Slaveni u zaleđu Dubrovnika, koje je već pola vijeka bilo pod vladom Srbije i Nemanjića, naprosto Srbi i pismo im srpsko.

I tako se ono »Serblin«, ako bi to imalo značiti podanika bosanskog bana, ima pripisati svakako Srbinu dijaku. Ninoslav opet, koji je u najtežim i trajnim borbama stajao s Ugrima i Hrvatima, nije se usprotivio tomu imenu, da tako od njih bude što dalje. A k tomu Bosna, na razmeđu Srba i Hrvata, bila je gdjekada i u srpskim rukama, i ovo ime nije u Bosni uvijek bilo posve nepoznato. A mi znamo, da je već za Kulina bana bilo u Bosni bjegunaca iz Srbije. — Pripominjemo na kraju, da je i srpski učenjak Dr. Rešetar jasno dokazao nebosansko podrijetlo pisara Ninoslavljevih listina.

4. Grbovnik popa Rupčića iz god. 1340., sačuvan je u fojničkom manastiru, dokazuje tobože srpstvo Bosne, jer piše: »Rodoslovje bosanskoga ali iliričkog i sarpskoga vladanja zajedno postavleno. Po Stanislavu Rubčiću popu; na slavu Stipana Nemanjića cara Sarbljena i Bošnjana 1340.« — Od ovog grbovnika Hrvate u Bosni neće glava zaboliti. Godina 1340. svakako se krivo navodi, jer se bosanski ban Tvrtko

istom 1377. okrunio za kralja Srbljem i Bosni. Pisac rodoslovlja dobro razlikuje dvije stvari, dva vladanja, koja »zajedno postavlja«: bosansko (iliričko) i srpsko. Dakle protivno od onog, što se želi dokazati: bosansko i srpsko vladanje dvije su različite stvari. Grbovnik sadrži rodoslovlje plemenitih porodica i izvan Bosne i Srbije i zato on nije dokaz bugarskog ili hrvatskog osjećanja njegova pisca. Stefan Nemanjić nije nikad bio car, a najmanje car Bosne i Srbije. Pisac mu, ako je bio katolički svećenik, po svoj prilici posvećuje svoje djelo zato, da propagira vjersko jedinstvo pravoslavnih i katolika. Poznato je dobro, da je Nemanja, otac sv. Save, kršten u Ribnici (Podgorici) u Crnoj Gori po latinskom, katoličkom obredu. U Crnoj Gori, kao posve katoličkoj zemlji, nije tada uopće bilo pravoslavnog sveštenstva. — Nego izgleda, tvrdi Truhelka, Rupčićevo rodoslovlje pisano je iza pada Bosne i pisao ga je neki član obitelji Ohmučevića.

5. U Bosni, osobito u Srednjem vijeku, govorilo se samo srpskim jezikom i pisalo samo srpskim pismom, ćirilicom. I zato je Bosna oduvijek srpska zemlja.

Pozabavimo se najprije pitanjem srpskog pisma u B. i H. Istina je, najveći dio današnjeg bos.-hercegovačkog teritorija služio se ćirilicom. Međutim ćirilica u Bosni doživjela je svoj razvoj i dobila svoj poseban oblik, dijelom pod uplivom hrvatske glagoljice. To novo pismo nazvalo se kasnije bosanskim pismom ili bosančicom. Nije ga tako okrstila Austrija iz pizme na Srbe. Još god. 1530., 350 godina prije Švabe, šalje Petar Kružić generalu Katzianeru pismo »litteris bosnensibus«, »bosanskim pismom« (Mon. Habs. I, 397). To isto pismo naziva Kurelac 1861. »bosančicom«, a Ivan

Berčić 1862. »b o s a n s k o m a z b u k o m«, kojom se pisalo po Bosni i Hercegovini, dijelovima Dalmacije (Makarska biskupija i Poljica) itd. Međutim bosančicu zovu i drukčije. U dodatku Poljičkog statuta, pisana 1665., izričito se veli, da je pisan »a r v a c k i m p i s m o m«. Fra Mato Mikić oko god. 1850. zove bosančicu »b o s a n s k o - h r v a t s k o m ć i r i l i c o m« (Jelenić, Kultura i bos. franj. II, 212), Kukuljević god. 1855. »h r v a t s k o - b o s a n s k o m ć i r i l i c o m«, Slovenac Kopitar »b o s a n s k o m ili h o r v a t s k o m Kirilovom azbukom«. A zašto se ovo pismo ne bi tako moglo zvati? Ako ćirilica može biti srpsko, rusko ili bugarsko pismo radi svojih posebnih znakova, udešenih prema duhu dotičnog jezika, zašto ona ne bi mogla postati »bosančicom« ili »bosansko-hrvatskim pismom« radi svoje posebne redakcije, koju je primila u Bosni, u službi Hrvata muslimanske i katoličke vjere? Bosančicu ljubomorno čuvaju bos. katolici i muslimani, dok se pravoslavci služe srpskom ćirilicom. Kad je god. 1874. profesor Stojačković, želeći uvesti ćirilicu među bos. katolike, ponudio fra Grgi Martiću, da postane »novi Kiril« i da na njegov trošak štampa katolički molitvenik za Bosnu, odbije to fra Grgo. Mogao je džabe dobiti cijelu nakladu molitvenika, ali on to odbija, jer je bosančicu Stojačković »i s k r e n u o na obstojeću građansku s r b s k u a z b u k u« (Jelenić, Izvori, 161).

Kad je bosančica uslijed nepraktičnosti ustupila svoje mjesto latinici, opet katolici i skoro svi muslimani prihvaćaju latinicu, a Srbi ostaju i dalje kod ćirilice. Latinicom štampaju svoja djela Bandulović i Ančić, pisci XVII. stoljeća. Ali zato ona nema pristupa u srpski tabor. Što više, pravoslavni vladika proklinje svoje vjernike samo zato, što su slali svoju djecu

u Travniku u školu nekom Ličaninu, koji ih je učio i latinicu (Alaupović, I. F. Jukić, 48).

Naziv »ć i r i l i c a« uobičajio se tek u XVI. stoljeću piše F. Rački (Slov. pismo, 66). Prije toga zove se u nas obično srpskim pismom. I to je onda razlog, zašto se u sredovječnoj Bosni neke p o v e l j e ili p i s m a zovu s r p s k i m.

6. U B o s n i se govorilo s a m o s r p s k i m jezikom.

Istina je, srpski se govorilo, to nitko ne niječe, jer su srpski i hrvatski jedan te isti jezik. Onda pravo veli, tko kaže, da se u Bosni uvijek govorilo samo hrvatski ili samo srpski, jer je to jedno te isto.

Nego Dr. Glušac i prota Davidović ne misle tako. Oni jezik podijele na narječja i nađu, da su samo čakavci pravi Hrvati, kajkavci neka smjesa Srba i Slovenaca, a štokavci čisti Srbi. Jadna nam majka, tko god od nas upita »Što radiš?« mjesto »Ča radiš?«, postade čistim Srbinom, kao da si ga triput zaronio u srpsku bogojavljensku vodicu. Nastupaju još teže komplikacije: Hrvati su uzeli (drugi bezobzirniji vele: ukrali) od Srba svoj književni jezik, u Zagrebu se od Ilirskog pokreta počelo govoriti i pisati srpski, a prije Vuka Karadžića nitko od Hrvata nije pisao štokavštinom. Posljedice svega toga za Hrvate u Bosni upravo su katastrofalne: kako u njoj nema ni kajkavaca ni čakavaca, a nije ih valjda osim najrjeđih iznimaka, nikad ni bilo, ostade u Bosni sami, goli Srbin od tri vjere. Zađi u po bijela dana sa svijećom od Broda do Trebinja i naći ćeš u Bosni prije kakvog krokodila ili čak mamuta nego li Hrvata.

Kako se vidi, situacija postaje skrajnje napeta, samo još trebaju braća jedna drugoj predati ultimatume. Nego srećom nije stvar ni opasna ni ozbiljna. Gg. senator i proto z a k a s n i l i su samo sto

godina sa svojim tvrdnjama. Uzajmili su ih iz »Kovčežića« velikosrbina Vuka, koji još 1836. piše članak »S r b i s v i i s v u d a«. Vuka i njegovu apsurdnu teoriju ostavili su svi ozbiljni srpski filolozi od Daničića do Rešetara. Samo je sada dva ozbiljna gospodina izvlače ispod brda prašine i smeća, sve u interesu »nepristrasne istorije« i »iskrenog sporazuma Srba i Hrvata«. Aferim, gospodo!

Da počnemo odgovarati naopakim redom.

N i k o o d H r v a t a d a n i j e p i s a o š t o k a v s k i m d i j a l e k t o m s v e d o V u k a? Čista istina, samo ako ćemo žmireći gledati! Skoro cijela hrvatska p r o t u r e f o r m a t o r s k a k n j i ž e v n o s t od XVI. stoljeća pa dalje pisana je štokavski. Štokavštinu, i to slatku bosansku ikavicu, odabire za opći književni jezik isusovac B a r t u l K a š i ć, Hrvat s Paga, skoro 200 godina prije Vuka. J a k o v M i k a l j a (1600.—1654.) u predgovoru svog rječnika »Blago jezika slovinskoga« ističe, da je općem mišljenju bosanski jezik najljepši kao što je u Italiji toskanski. Štokavski je pisana d u b r o v a č k a lijepa knjiga, ures cijele hrvatske literature, pa katol. vjerska k n j i ž e v n o s t B o s n e ponosne (Divković, Ančić, Bandulović, Posilović itd.), pa duhovni proizvodi s l a v o n s k i h i znatnog dijela d a l m a t i n s k i h književnika. Smatra li g. prota Srbinom fra A n d r i j u K a č i ć a - M i o š i ć a, pisca »Razgovora ugodnog naroda slovinskog« (1756.), kad se hrvatsko pleme Kačića spominje 800 godina prije Vuka? Ili možda fra F i l i p a G r a b o v c a, Vrličanina, koji je 1747. napisao jedrom štokavštinom »Cvit od razgovora naroda i jezika iliričkoga ili r v a c k o g a«? A i drugi pisci zovu svoj jezik čas ilirskim, čas slovinskim ili bosanskim (kao npr. Kačić u »Korabljici«), čas opet hrvat-

skim, smatrajući sve te nazive i s t o v j e t n i m p o j m o v i m a. To isto tvrdi i profesor praškog Karlova sveučilišta, Dr. M. M u r k o: »Odustajem od daljnjih navoda i priloga za hrvatsko ime u 16. do 18. stoljeća, jer već dosada izneseni dovoljnim su dokazom, da se ime ilirsko, slovinsko i hrvatsko upotrebljavalo kao sinonim« (Die Redeutung der Reformation etc., Prag 1927., 106).

Srpsko ime u hrv. štokavskoj književnosti od XVI. stoljeća pa dalje skoro je potpuno nepoznato. Međutim se već pokazuje tendencija, da se npr. domaće slavonsko narječje nazove r a c k i m ili s r p s k i m. A n t u n K a n i ž l i ć, revoltiran ovim, ustaje na obranu slavnog jezika »iliričkog ili slavonskog« i piše na način polemičara onoga vremena (Primogući i srdce nadvladajući razlozi..., god. 1757., predgovor, str. 9):

»Budući ja počeo od jezika iliričkoga govoriti, ako bi i hotio mučati, ne mogu; da nikoji jezik naš zovu jezik racki. Prišiše nam porugu, vlašku ovu pečeu, kojom valjalo bi takva usta otrti, da se po koji način oprati mogadiahu sa svim Dunavom, po kojemu dovezoše se idući s trbuhom za našim kruhom.« Zatim izvodi ime Rac od potoka Raše i veli da se mnogo Rašana ili Srbalja naselilo u Slavoniju. »Ne donesoše oni u svojih oprtačah slavonski slavni jezik, nego ga ovde nađoše, budući da su, i pod vladom čalme, ne samo krstjani nego i turska čeljda u Slavoniji slavonski govorili.«

Š t o j e s k r a đ o m s r p s k e š t o k a v š t i n e z a k n j i ž e v n i j e z i k H r v a t a?

U doba Ilirskog pokreta postaje zajedničkim književnim jezikom Hrvata i Srba š t o k a v s k a i j e k a v š t i n a. Vrlo dobro primjećuje Dr. A n t u n R a d i ć, braneći Ivana Mažuranića (»Hrv. književni

jezik« u Sabranim djelima XV.), da je hrvatski književni jezik star i da Ilirski pokret nije donio Hrvatima književnog jezika, nego ga je samo preporodio. Isti Radić, ocjenjujući u »Obzoru« Marctićevu »Gramatiku i stilistiku hrv. i srp. knjiž. jezika«, piše, da je hrv. književni jezik izgrađen na hrvatskoj književnosti od 400 godina natrag do danas. Jest, iz posebnih obzira prema bogatoj dubrovačkoj književnosti, pisanoj ijekavicom, odlučili su se Hrvati da usvoje ijekavicu za svoj književni jezik. Tako tvrdi i Dr. Murko. Dubrovčanin Zlatarić »iz tudjieh jezika u h r v a t s k i izlaže« tragediju Elektru i pastirsku igru Ljubimira (Mleci, 1597.). H r v a t s k i m jezikom nazivaju jezik svojih pjesama i ostalih djela Nikola Nalješković (1510.—1586.), Ivan Vidali, Mavro Vetranić, Bernardin Pavlović, Vladislav Menčetić, Marko Bruerović i drugi. Vidaliju je u poslanici Nikoli Nalješkoviću god. 1564. »Dubrovnik grad svitli i slavni zadosti... h r v a t s k i h kruna gradov...« Dubrovački su književnici nazivali svoj jezik s l o v i n s k i m, r j e đ e h r v a t s k i m, a n i k a d a s r p s k i m. Zar onda da su Hrvati ukrali Srbima književni jezik, kad se odlučuju za ono narječje, koje sami pjesnici, koji na njemu pjevaju, zovu hrvatskim, a ne srpskim? Čudne li logike!

Još u doba Vukovo znatan dio Srba smatra ekavštinu srpskim narječjem, dočim ijekavština, a da o ikavštini i ne govorimo, drže hrvatskim izgovorom. Tako Gavrilo Kovačević 1818. štampa Kaičev »Razgovor ugodni« ekavštinom, a u predgovoru veli, da je knjiga »po obrazu, ukusu i glagolu serbskom ustrojena«. Stefan Rajić p r e v o d i na »naprosto serpski jezik« (tj. ekavštinu) Reljkovićeva »Satira«, a Jevta Popović 1827. G u n d u l i ć e v a »O s m a n a«. Sam Vuk mora se god. 1815. u II. dijelu svoje »Srpske

nar. pjesmarice« opravdavati, zašto je pjesme zapisivao onako, kako ih je čuo: »...Da sam sve napečatao hercegovački (npr. djevojka, djeca, vidjeti itd.), onda bi rekli Sremci (osobito varošani i varošanke): pa šta ovaj nama nameće h o r v a t s k i jezik.«

Ele, na kraju, ako su Hrvati ukrali svoj književni jezik, ukrali su stvar, koja je i prije njihova bila; ako su ga od Srba pozajmili, pozajmili su nešto, što je bilo i hrvatsko i srpsko, da i dalje ostane i hrvatskim i srpskim.

Još jednu riječ o narječjima, osobito onim u Bosni.

Dok je jezik zajednički, hrvatski i srpski, narječja mogu biti ili zajednička, ako se njima služe i Srbi i Hrvati, ili specifično hrvatska odnosno specifično srpska, ako je dotični dijalekat u upotrebi samo kod Hrvata ili samo kod Srba.

Glede čakavštine svi smo složni, da je ona izrazito hrvatsko narječje. Glede štokavštine mišljenja se razilaze. Ali sigurno je to, da je ono doista i hrvatsko narječje, kojim su govorili Hrvati u raznim krajevima stare Hrvatske države. A ta je po Porfirogenetu i drugim piscima, kako naprijed rekosmo, obuhvatala cio sjeverozapad Bosne, a isto tako Slavoniju i dio Srijema. U tim krajevima odvajkada govorilo se š t o k a v s k i pa je zato i štokavština hrvatski dijalekat istodobno kao što je i srpski. Ako gg. Dr. Glušac i Davidović ne misle tako, onda neka dokažu, da se, recimo, oko Livna, Jajca, Banje Luke i Vinkovaca nekad govorilo čakavski ili kajkavski. Mogu to pokušati i trostrukim se znojem oznojiti, ali dokazati ne mogu.

Vuk je u svom »Kovčežiću« (str. 17—19) utvrdio glavne točke, u kojim se č a k a v c i r a z l i k u j u o d š t o k a v a c a. Među ostalim navodi on, da čakavci glas đ pretvaraju u j i skupinu št u šć.

Dr. Rešetar (Der štokavische Dialekt, Wien 1907., c. 133—138) iznosi, da se te jezične osebine javljaju u Bosni samo kod muslimana i katolika, a kod pravoslavnih nikako. Pravoslavci ne govore nigdje kršćen, prašćajte, ognjišće, šćap, šćene osim ako su kao neznatna manjina među katolicima i muslimanima kao npr. u Livnu i pod njihovim jezičnim uplivom. — Istotako katolici i muslimani u dosta znatnoj mjeri, a pravoslavci nikada, mjesto mlađi, međaš, tuđi govore mlaji, mejaš, tuji. Rešetar je to našao u Travniku, Žepču, Zenici, Fojnici, Tešnju, Krupi, Sanskom Mostu, Rami, Jajcu, Bugojnu, Jablanici, Mostaru, a za sarajevski muslimanski dijalekat stvar je i onako poznata. Tu je pojavu zapazio Dr. Rešetar također u starobosanskim poveljama (spom. dj., 15). — Kod katolika i muslimana bilježi Dr. Rešetar također pojavu, da se đ ili ć pretvara u jd, što kod pravoslavaca u cijelosti manjka (dojde, projde, najde, ili dojti mjesto dođe, prođe, nađe, doći).

U sklopu jezičnog pitanja vrijedno je, barem letimice, obratiti pažnju i na naglasak u Bosni. Već su Jukić (Zemljopis Bosne, 14) i Šunjić (De vera orthographia, 42) opazili u nekim katoličkim krajevima kao u Kreševu i ravnoj Posavini od Šamca do Brčkog akcenat, koji se mnogo razlikuje od štokavskog (književnog) akcenta, a vrlo se bliži čakavskom. Šurmin (Rad J. A. 121, 197), a isto tako i Rešetar opazili su, da je karakteristični, starinski naglasak (npr. junâk, vodê, kabûlim, Mostâr) među štokavcima najbolje sačuvan kod bosanskih muslimana (Sarajevo, Maglaj, Jablanica), manje kod katolika, a kod pravoslavnih u Bosni nikako (Die serbo-kroatische Betonung südwestlicher Mundarten, c. 13—15). Taj akcenat kod muslimana seže iz doline Bosne

na zapad do Skoplja i Jajca, a na istok do Tuzle i Brčkog. Ne upuštajući se u tumačenje, u čemu sve stoji taj stari akcenat, koji također prevladava u Boci Kotorskoj i dijelu Crne Gore, iznosim zanimljivo mišljenje Dr. R e š e t a r a (spom. dje., 3), radi čega nije htio V u k da zabilježi taj posebni akcenat, premda ga je morao zapaziti. Za njega je to bio čakavski i prema tomu hrvatski naglasak, pa nije htio bez teškog razloga isticati, da se u Boci Kotorskoj, Crnoj Gori i znatnom dijelu Bosne »na hrvatski način« naglašuje.

Osim toga dobro je imati na umu, da je vladarski dvor, vlastela i narod sredovječne Bosne govorio ikavskim narječjem. Ikavica se širi cijelom Bosnom od Foče i Drine, gdje na jednom »biligu« piše: »Usiče kamen vojvoda Miogoš« pa do zapadnih granica Bosne, i od Dabra i Stoca u Hercegovini, gdje živi Stipan Miloradović ili Viganj Milošević, koji u to »vrime« služi banu Stipanu i kralju Tvrtku« pa do Save na sjeveru.

Danas govori ikavicom, jezikom stare Bosne, većina bosanskih muslimana i katolika. Od pravoslavnih Srba ne govori njom u Bosni nitko, a izvan Bosne tek šačica pravoslavaca na donjoj Drini oko Loznice. Međutim su oni bez sumnje potomci katoličkih rudara, doseljenih iz zapadnih krajeva, koji kasnije primiše pravoslavlje (vidi kod P a v l o v i ć a: Sokolska nahija, Naselja srp. zem., knj. 26).

Tako ostaje neprijeporna činjenica, da su bosanski katolici i muslimani, radi ikavice, starog naglaska i promjena glasa od đ u j ili jd te grupe št u šć, bezuvjetno jedna te ista jezična skupina, različita od one srpsko pravoslavne. Jezik nije stvarala Austrija, i on je najsigurniji dokaz starine i autohtonosti muslimana i katolika u Bosni, kao i njihove nacionalne

pripadnosti istom narodu. A taj je narod hrvatski, jer je ikavica specifično hrvatsko narječje.

Zanimljivo je tumačenje navedenih ježičnih osobina, koje pokazuje narječje bosanskih muslimana i katolika. Po Kopitaru, Miklošiću i Vuku, uz koje je isprva pristajao Rešetar i Belić, svi ikavci su nekada bili čakavcima. Onaj stari naglasak, zamjena glasa đ sa j i slične pojave samo su ostaci čakavštine (Rešetar, Der štokav. Dialekt, 13). Ako je to tako, ode sredovječna Bosna s kraljem, vlastelom i narodom u čiste Hrvate. Onda su i današnji bos.—herc. muslimani i katolici Hrvati, jer s promjenom čakavštine u štokavštinu, dakle jednog narječja u drugo u granicama istog jezika, nijesu valjda od Hrvata postali Kinezi.

Ako pak stoji novija teorija Dr. Rešetara, da su i ikavci, pa i s onim navodnim ostacima čakavštine, bili od početka pravi štokavci, onda pada druga osnovna teza Dr. Glušca i drugova: bilo je od početka Hrvata štokavaca, barem po nekim krjevima današnje Bosne i Slavonije. Tim se istim sruši priča o štokavštini kao isključivo srpskom narječju. Zato štokavac ne znači isto što i Srbin. I tako, recimo g. proto Davidović, mora milostivo dopustiti, da su i mnogi Hrvati štokavci, a štokavština da je jednako hrvatski kao i srpski dijalekat, ili ako to neće, onda mora priznati, da je Bosna u davnoj starini bila čakavska tj. hrvatska. Opasni dokazi izvjesne velikosrpske gospode rasplinuše se u dim i havu, iz kojih su i bili izgrađeni...

7. Bez trunka bratske ljubavi i finoće nanose gg. *Dr. Glušac* i *Davidović* krupne uvrede Hrvatima u Bosni i Hercegovini, a sve uime »nepristrasne historije«. »**Austro-Ugarska je iz svojih razloga stvorila**

Hrvate u Bosni i Hercegovini. To je naglasio i naš veliki historičar *St. Stanojević* (Istorija Srp. naroda, III. izd., str. 381)«, fantazira proto *Davidović* posuđujući svoju mudrost od senatora Dr. Glušca. Što više, hrvatska djeca u Bosni i Hercegovini, imala su priliku, da u jednoj školskoj knjizi (*St. Stanojević*, Istorija srpskog naroda, str. 79) čitaju i ovu »istorijsku istinu«: »Strepeći od Srba... austrijska je vlada počela u Bosni stvarati Hrvate od tamošnjeg katoličkog elementa«. A akademik *Ljubomir Stojanović* drži javno predavanje god. 1920. u Beogradu i veli: »Među bos. muslimanima javljaju se i **Muhamedanci Hrvati,** ali to su **politički špekulanti,** koje je kao i svako naše zlo stvorila Austrija«. Hrvati vladaju Bosnom još u doba kralja Krešimira; preko trećina bos. teritorija pripadala je direktno Hrvatskoj državi za vrijeme bosanske samostalnosti (XIII. i XIV. vijek), kad Austrije ni na svijetu nije bilo. A ipak smo krivi, što smo živi. U očima izvjesnih srpskih šovena, koji se kriju za parolu iskrenog jugoslavenskog bratstva, ostatće Hrvati Herceg-Bosne crnožuti elementi, nezakoniti porod neprijatelja srpskog naroda, odrođeni i izrođeni Srbi. Hvala im na bratskim izjavama ljubavi!

Da li je hrvatsko ime uopće bilo poznato u Bosni prije crnožute Austrije?

Mi ne tvrdimo, da je hrvatska narodna svijest u Bosni bila u narodu jaka i raširena. Ona je bila iskra pod pepelom, koja je u podesan čas mogla planuti i planula je, hvala Bogu, tako da je obuhvatila sve domaće bosanske katolike bez iznimke i velik dio muslimana. Obuhvatila ih je i srca im raspalila, da ni svi »krupni historijski razlozi« jednog Dr. Glušca i Davidovića neće nikada tu činjenicu moći oslabiti, a kamo li izbrisati.

Vratimo se na pitanje tragova hrvatske svijesti u Bosni prije crnožute Okupacije. O hrvatskom imenu kod muslimana, o tome, kako su oni svoj jezik i zemlju nazivali hrvtskim, a sebe same Hrvatima, već smo prije govorili. Spominjali smo i turske pisce, jednog Aalija i Evliju Čelebiju, koji su u bosanskim muslimanima gledali ljude hrvatskoga roda i plemena. A sada nek bude riječ o bosanskim katolicima.

God. 1637. štampao je Sarajlija *Augustin Vlastelinović* pjesmicu u čast svog rođaka biskupa fra Jeronima Lučića iz Brgula kod Vareša, u kojoj se nalaze ovi stihovi:

> »Još otkad banovo pomanjka kraljevstvo,
> Razsu se Stipanovo herceško gospodstvo,
> Moguće vladarstvo kralja bosanskoga
> Zat(a)r se hrabrenstvo p u k a h a r v a- t s k o g a...«

Pod puk hrvatski broji *Vlastelinović* ne samo Hrvatsku, već i Hercegovinu i Bosansko kraljevstvo.

Stari bosanski ljetopisac *fra Nikola Lašvanin*, rodom od Travnika, bilježi u svojoj kronici, da je »Rama u g o r n j o j h r v a t s k o j z e m l j i, koja se sada Bosna imenuje« (Jelenić, Kultura i bos. fraj., I., 72). Isti bilježi borbu katolika u Livnu protiv srpskog »paćare Stanislava«, koji je turskim fermanom htio katolike sebi podložiti i uzeti od njih silom vjerski porez. Međutim se domaći narod junački oprije i razori čak i meščemu. Lašvanin o tom veli:

> »Navališe Hrvaćani i njihove mlade žene,
> S palicama i s kamenjem...«

(*Jelenić*, spom. dj., I., 193).

Bošnjaci-katolici u Livnu po Lašvaninu su Hrvaćani, Hrvati.

Član sutješkog manastira *Benić* veseli se, što »grad Osijek Turci ostaviše i naši ga Hrvati uzeše« (*Jelenić*, Spom. djelo, II., 165). U sarajevskom muzeju čuvaju se »Pistule i Evanđelja... hrvatskim jezikom stumačene«, štampane u Mlecima 1589., koje su u svojoj crkvi rabili olovski franjevci (*Jelenić*, spom. dj., II., 164).

Fra Lovro Sitović, rodom iz Ljubuškog, štampa 1727. u Mlecima svoju »Pismu od pakla« i slaže u »hrvatski jezik i pivanje«. On veli za svoju pjesmu:

> »Vazda želim, da budem pivana
> Kršćanskom dragomu narodu,
> Ki po svitu jošte živi gredu...
> Razumi se, onizima pukom,
> Ki govore hrvatskim jezikom«.

Četrnaest godina ranije (1713.) štampa *Sitović* svoju Gramatiku latinsko-ilirsku. U uvodu piše čitatelju: »Jur je tebi očito, da drugi narodi, to jest Francuzi, Španjolci, Italijanci, Nimci, Ungari etc. lašnje nauče gramatiku nego mi Hrvati, jerbo oni štampaju gramatike u svoje vlastite jezike istomačene«. U njegovoj gramatici spominje se »konjugacija verbah hrvatskih« kao i izvjesne »rike hrvatske zemlje«.

Svoj jezik zovu hrvatskim *fra Marijan Lekušić* iz Mostara (»Bogoljubna razmišljanja«, Mleci 1730.), *fra Filip Laštrić* iz Očevja kod Vareša, historičar Bosne Srebrene (1700.—1783.), glasoviti propovjednik *fra Jeronim Filipović*, rodom iz Rame. A ne smijemo zaboraviti ni bosanskog biskupa *Ivana Tomka Mrnavića* (1579.—1639.). Djed mu je iz Bosne preselio u Šibenik. Ivan je god. 1627. štampao

»Iztumačenje obilnije nauka krstjanskoga od g. R. Bellarmina prinešeno u jezik hrvatski«. On također prevodi »Život Margarite, bl. divice« u »hrvatski jezik«. Pjesmu »Život Magdalene od knezov Zirova plemena Budrišića« počinje riječima:

> »Hrvatice divice u zemlji hrvatskoj,
> Mlade udovice u kući domaćoj...«

U XIX. stoljeću hrvatska misao sve više jača, osobito u redovima bosanskih franjevaca. *Fra Martin Nedić*, Tolišanin, u svom »Razgovoru vilah Ilirkinjah u pramalitje god. 1841.« glavno mjesto dodjeljuje vili Hrvatkinji, koja je ostale vile glavom nadmašila i koja im predsijeda. Ona poziva sve vile u pomoć Bosni, koju treba osloboditi (*Jelenić*, Spom. dj., II., 171).

Dopisnik iz Bosne, očito franjevac, piše u »Novinama dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim« od 23. V. 1848. o prilikama u Bosni. Po njemu narod »bosansko-hrvatski« pišti i jadikuje u okovima ropstva. *Zbor bosanskih franjevačkih klerika* u Đakovu zaključuje 1855., da se njegovi članovi imaju usavršavati »u narodnom hrvatskom i u latinskom jeziku te inih potrebitih nauci«. Zbor odlučuje, da će kupovati »same knjige latinskim i hrvatskim jezikom pisane«. A kad je zbor preselio u Ostrogon u Mađarsku (1876.), doskora preinači pravila po kojima je, među ostalim, svrha zbora, da se mladež »usposobi i usavrši u potrebitih bogoslovnih i svjetskih znanosti, osobito u hrvatskoj književnosti« (*Jelenić*, spom. dj., II., 210—211).

Fra Mato Mikić, pisac sredinom XIX. stoljeća, zove bosančicu »bosanskim-hrvatskim pismom«. Poslije 1848. svud se Bosnom kroz više godina ori pjev: »Do dva, do tri dana, — Eto nama Jelačića bana« (Spom. dj., II, 211). Poletni *fra Grgo Martić* pjeva uz lijes biskupa Šunjića g. 1860.:

»Teško domu bez ljubavi bratske,
Koi Bosni bez zemlje
Hrvatske«.

(*Jelenić*, spom. dj., II., 212).

Opisujući godinu 1866. i srpske pretenzije na Bosnu, veli Martić, »da se Hrvati u Bosni svog imena odreći neće« (*Jelenić*, spom. dj., II, 213).

Jukić spominje, da se katolici u dolini Fočanke kod Dervente zovu Hrvaćanima. Isto tako naziva donja Posavina katolike oko Gradačca i Modriče.

Tomo Herkalović, dragoman austrijskog konzulata u Sarajevu, piše članak »Srbi i Hrvati u Bosni«. (Obzor, 1911., br. 78 od 19. II.). On veli, da je turska vlada do 1862. zazirala radi politike od ova oba imena, pa nastavlja: »Dok su se zvali međusobno inteligentniji pravoslavni »Srbi«, a inteligentniji rimokatolici »*Hrvati*«, dotle se zvaše vani uopće pravoslavni »Vlasi, Rišćani i Erkaći«, a rimokatolici »Katolici, Šokci«, službeno se zvaše pravoslavni »Rum«, a rimokatolik »Katolik«. Dolaskom valije Topal Osman-paše pritisak je popustio, a propaganda i srpskog i hrvatskog imena oživjela.

S navodima Herkalovića slaže se i ono, što piše *fra Grgo Martić* (Zapamćenja, 43); da se za Topal Osmanpaše »srpstvo istom tada na sav mah razmahalo«. Neki bi htjeli od fra Grge silom Srbina napraviti.

A taj navodni Srbin, kad je pred njim i drugim članovima poklonstvene deputacije god. 1878. neki starac pravoslavac na Zmijanju izjavio, da je »ovo srpska zemlja«, piše: »A ja zubima grizem i pljuvačku ždcrem«, valjda ne od dragosti (Zapamćenja, 113).

Ustaška četa *fra Stipe Kreše i Fabe Sučića* bori se u livanjskim planinama pod h r v a t s k o m z a s t a v o m. H r v a t s k u z a s t a v u unosi u Livno pred ustašama barjaktar ustaša *Marko Perić Cuncan* nakon ulaska austrijske vojske (1878.). U posjedu smo originalnog pozdravnog govora *fra Filipa Jazve*, koji je pod Prologom 1878. pozdravio generala Čikoša i njegovu vojsku pod h r v a t s k o m z a s t a v o m. On je među ostalim rekao: »Ova zastava trobojna znak je sjedinjenja s ostalom braćom H r v a t i m a; počast izrazuje dohodećoj vojsci...« Isto tako i *fra Anđeo Ćurić*, koji je vlastodršcima govorio, da je on H r v a t i ovo H r v a t s k i n a r o d. A borbe *Don Ivana Musića* i njegovih ustaša u Hercegovini pod hrvatskom zastavom već smo prije spominjali.

Sve je ovo bilo prije Austrije. A ipak *Vlatko Bogičević* (B. i H. srpske su zemlje po krvi i jeziku, str. 27) junački tvrdi: »Do okupacije se nije znalo za hrvatsko ime u B. i H.; a ako bi ga ko našao u našim bos.-herc. starim pisanim spomenicima, da označava Bosance i Hercegovce, ja bih mu dao, da mi obadva oka iskopa...« Nego junačka majka plače. Ona bi i nad svojim Vlatkom ili Dr. Vasom zaplakala, kad bi ga ugledala, gdje on ćorav ili barem na jedno uho ćulast naokolo hoda. Samo nek bude miran, nećemo se ipak služiti pravom, koje nam je dao.

Na koncu jednu riječ i o prigovoru: **Austrija je stvorila Hrvate u Bosni.**

Lijepo, samo je onda Austrija morala biti glupa kao noć. Preko pola vremena svoje vladavine u Bosni, austrijski režim zabranjivao je i progonio hrvatsko ime i zastavu, zatvarao, globio i premještao i one, koji su se kao Hrvati isticali. Na teške jade, iza bezbrojnih molbi i podnesaka, da se dozvoli hrvatsko ime i hrvatska zastava hrvatskim društvima u Bosni, iza mnogih prijetnji i odbionica, istom 1900. uspijeva »Trebeviću« u Sarajevu dobiti dozvolu posvete svoje društvene, hrvatske zastave. A iza njega, kad je led već bio probijen, opet uz borbe i natezanja, prodire »Hrvoje«, »Vlašić« i druga hrvatska društva sa svojim zahtjevima. Prije toga bilo je sto jada i kijameta. Hrvatsko ime, hrvatska zastava, hrvatski politički rad bio je od okupatorskih vlasti najstrože zabranjen. U »Napretkovoj« kulturno-historijskoj zbirci čuva se dragocjen materijal o tome, kako je Austrija »stvarala Hrvate«. Sačuvana je pjesma Marka Šešelja iz Mostara u čast »hrvatskog Omira fra Grge Martića«. Austrijska cenzura od 13. I. 1895. (potpisan Lindes) križa riječ *»hrvatskog«* i meće *»našega«*, a isto tako i dalje, kad pjesmica govori o »rodu i grudi hrvatskoj«. Hrvatsko ime smatralo se u austrijskoj Bosni smrtnim grijehom baš u vrijeme, dok je po Stanojeviću et comp. Austrija u Bosni stvarala Hrvate. — God. 1886. zatvorio je okružnik u Mostaru Sauerwald veći broj ljudi, jer su se javno priznavali Hrvatima, a žandari su na najsuroviji način tražili hrvatske trobojnice — u njedrima žena i kćeri uhapšenika. Sauerwald govori ženi Marka Šešelja, Delfi rod. Mihajlović-Konjevod o njezinu mužu: »On je zatvoren, što kaže da je Hrvat, ali ovdje ne smije biti Hrvata, već se moramo zvati Bošnjacima«. Nato će mu Delfa: »Što smo mi krivi, što smo Hrvati? Onda i mene zatvorite, jer sam i ja Hrvatica!« To donosi list »Napredak« 1932., br.

10, str. 128), a cenzor diktature iz posebnog pijeteta prema pokojnoj Austriji taj odlomak plijeni!

Jest, u prvo vrijeme je Austrija forsirala ime i narodnost bosansku. Ali malo je mozga za to potrebno, da se uvidi, da je to činila jednako protiv Hrvata kao i protiv Srba. Tim se sigurno nije stvaralo hrvatstvo, nego gušilo, a ako Davidović, Glušac i drugi hoće da u tom vide »stvaranje hrvatstva«, halal im vjera! Usprkos Austrije i protiv nje ipak se u Bosni širila hrvatska misao jednako kao i srpska. Zar je možda zasluga Austrije, što se ono 41 mjesto u Bosni, koje nosi oznaku »pravoslavno«, »rišćansko« ili »hristijansko« (npr. Pravoslavna Zelinja) prema službenim Rezultatima popisa stanovništva od 1. V. 1885. već za 10 godina pretvorilo u »srpsko« (npr. Srpska Zelinja) u istim Rezultatima popisa od 22. Iv. 1895.? Ludost bi bila to pripisati Austriji, što se to u doba njezine vlade dogodilo. Isto tako je ludost njoj pripisivati šireje hrvatstva, kad baš austrijske vlasti u svojoj crnoj knjizi, na prvim stranicama svojih policijskih albuma drže sliku Dr. Ante Starčevića, političkog vođe Hrvata. Njemu i njegovim zastupnicima zabranjen je pristup u Bosnu pod prijetnjom uhićenja i šupiranja, a slično i pravaškim novinama. Baš se Austrija morala najesti ludih gljiva, kad ne da u Bosnu čovjeku, koji bi joj najviše mogao pomoći u »stvaranju Hrvata« u Bosni!

Ako su se bosanski Hrvati, koji većim dijelom nijesu imali dosta razvijene nacionalne svijesti, postepeno sve više u hrvatskom smislu osvješćivali, bilo to u doba Austrije ili kasnije u doba »Obznane« i batinaških, protuhrvatskih režima, nije to djelo ni Austrije, ni Pašić-Pribićevićeva režima, ni kundaka Bože Maksimovića, ni čizme Petra Živkovića. To je naravni proces, koji se mogao i morao izvršiti. Zašto se npr.

nijesu bosanski Hrvati nikada nacionalizirali kao Srbi, nego uvijek kao Hrvati? Zato jer se na divlju jabuku može nakalemiti samo pitoma jabukova grančica, da se ona primi. A javaš-posao je jabuku kruškovim kalemom kalemiti. Kalem će uvenuti, a *od jabuke nikad kruške i od Srba nikad Hrvata, pa makar to sto puta i Austrija forsirala!*

Bosna i Hercegovina čine karakterističan trokut, na čijim se vrhovima nalaze Kladuša, Rača i Sutorina, a uglove im ispunjavaju cazinski, bijeljinski i trebinjski kotar. Sa dvije strane zagrlila je Hrvatska Bosnu kao majka kćerku. S treće strane, sa istoka, graniči ona sa Srbijom. Da je granica Hrvatske od starine bila na Uni, a Bosna i Hercegovina oduvijek srpske zemlje, bila bi Hrvatska *geopolitička nemogućnost*, jedna pijavica od Kotora do Srijema, jedan čovjek, koji ima samo glavu i noge, a trupa nema. A takvi ljudi ne žive, niti su ikada živjeli. Isto tako ni takve države nijesu mogle nikad dulje opstojati, a Hrvatska je opstojala stoljećima. Već odatle je jasno, da je *Bosna* bila *hrvatska*, a mi smo to pokazali i u kratkom osvrtu na njezinu historiju. *Autohtono, starosjedilačko stanovništvo Bosne čine bosanski muslimani i katolici,* a od pravoslavnih tek manji dio, i to samo na istoku zemlje. *Bosanski muslimani i katolici hrvatske su krvi i plemena, pravi, korjeniti Hrvati.* Hrvatska svijest, koja je nekad pod pepelom bila zapretana, sve življe plamti i sve dublje prožima dušu bosanskih Hrvata. Utrnut je ne može ni bura, ni oluja, ni orkan, a kamo li sitničavo puhanje po novinama i brošurama iz mijeha nekih senatora i prota. Ugasit je ne može, ali može samo još jače raspiriti, da zaplamsa u punom svom sjaju.

U ovoj historijskoj raspraviti hotimice nijesmo htjeli ulaziti u statistike. Ali razna piskarala, koja o

Bosni po »Srpskom glasu« pišu članke s toliko neznanja i izvrtanja činjenica, sile nas i na to. Tako jedan učeni pisac nalazi u Bosni *samo tri kotara s hrvatskom većinom*. Za njega nije hrvatski ni Tomislav-grad — ako uzmemo u račun samo katolike Hrvate — sa 4% pravoslavaca i 89% katolika, ni Mostar (grad i selo zajedno 15.3% pravoslavnih; na selu blizu 80% katolika), ni Fojnica sa 2.2% pravoslavnih i 63.5% katolika, ni Prozor sa 0.4% pravoslavnih Srba. Na samoj granici banovine Hrvatske leže kotarevi, u kojim su pravoslavni Srbi tek slaba manjina (Visoko 21.9%, Žepče 24.2%, Zenica 18.2%), prema Hrvatima muslimanske i katoličke vjere, a samih katolika ima tu uvijek više nego pravoslavaca. A konačno ni muslimani nisu maloljetna djeca ili nacionalne manjine, da neki s njima tako postupaju. — Uzbunio se i jedan visokopreosvešteni gospodin s pričom, o džepu svoje crne rize. U Bosni ima preko milijun i po Hrvata muslimana i katolika (880.000 muslimana i 650.000 katolika po novim vjerskim statistikama), a visokopreosvešteni zapinje za 800.000 pravoslavnih Srba, koji se sada nalaze u Hrvatskoj, kao da to nije ista država. U svakom slučaju, njemu na utjehu, bit će veći procenat Hrvata u banovini Hrvatskoj nego li Srba u banovini Srbiji.

Da svršimo. Iznijeli smo naše razloge i dokaze protivnoj stranci, samo se bojimo, da je ututanj gluhu šaptati i ćoravu namigivati. Pa dobro, a tko su izvjesna gospoda toliko uvjerena u snagu argumenata Dr. Glušca i prote Davidovića o srpstvu bosanskih muslimana i katolika, neka se pobrinu, da taj narod Bosne javno i slobodno progovori, što

je i čim se osjeća. Onda, kad oni progovore, kad se iz njih čuje glas njihova uvjerenja, njihove krvi i povijesti, past će u prah kabinetske teorije i prazni argumenti o srpstvu bosansko-hercegovačkih Hrvata katoličke i muslimanske vjere.

"Nova Tiskara" Vrček i dr. — Sarajevo 1940.

Herceg-Bosna i Hrvatska

Prigodom 500-godišnjice pada Bosne (1463. — 1963.)

Napisao:
O. Dominik Mandić

U drugoj polovici mjeseca svibnja 1463. turski sultan Mehmed II. zauzeo je Bobovac, a zatim Jajce, tadašnji glavni grad Bosne, i pod njegovim zidinama pogubio zadnjega bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. Početkom slijedećega mjeseca u Vrhbosni, koja će se kasnije prozvati Sarajevo, Sultan je Bosnu proglasio turskom pokrajinom (sandžakatom), koju je priključio osmanskom carstvu.[1] Tim je otvoreno novo poglavlje u povijesti hrvatskoga naroda, koje će odlučno i bitno utjecati na njegovu sudbinu za sva buduća stoljeća. Vrijedno je zbog toga i korisno da se prigodom ove sudbonosne godišnjice pozabavimo odnosom Herceg-Bosne s Hrvatskom u prošlosti i o njezinu značenju za hrvatski narod u budućnosti.

I.
BOSNA I HERCEGOVINA GEOPOLITIČKI SU BITNO POVEZANE S HRVATSKOM

Po zemljišnom razvoju i obliku, Bosna i Hercegovina nastavak su planinskih spletova srednjoevropskoga gorja, koje zovemo Alpama. U zapadnom dijelu srednje Hrvatske Alpsko gorje poprima posebne

[1] Gledaj: Vj. Klaić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882., 322—340; Vl. Ćorović, *Historija Bosne I*, Beograd 1940., 536—560; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I*, Chicago 1960., 139—143.

oblike i svoja vlastita obilježja. Iz ovoga područja kao glave teku planinski spletovi preko cijele BiH u jugoistočnom i sjeveroistočnom pravcu, a završuju se na istoku s rijekom Drinom, a na jugoistoku sa Skadarskim jezerom između današnje Crne Gore i Albanije. Između visokih hrvatsko-bosanskih planina razvile su se mnogobrojne doline i polja. Posred tih teku rijeke i vijugaju se putevi, koji spajaju u jedno srednjohrvatske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske krajeve. Sve te zemlje, zajedno s ravnicama panonske Hrvatske, zemljišno su tijesno povezane u jedno, i prema tome iste geopolitičke snage djelovale su i djeluju na povijesni razvoj naroda, koji na tom prostoru žive.[2]

Današnja Bosna i Hercegovina nemaju naravnih granica i geopolitički ne čine samostalnu zaokruženu prostornu cjelinu. Ova politička jedinica plod je povijesno-kulturnoga razvoja, koji je počeo koncem 12. stoljeća za Kulina bana i dovršio se tek u našima danima.[3]

Bosna i Hercegovina, kakve su danas, po prirodnom obliku tla, po svom gorsko-vodenom razvoju sastoje se od više dijelova, koji su jače prirodno povezani s okolnim hrvatskim zemljama nego između sebe.[4] Središnji dio BiH čini stara sredovječna Bosna između jadransko-dunavskih razvodnih planina na jugu

---

[2] Gl. G. A. Lukas, 'Orographie von Bosnien u. der Hercegowina', *Wissen. Mitteilungen aus B. u H.* VIII, Wien 1902., 303—333; F. Lukas, 'Zemljopisni i geopolitički položaj (hrvatskih zemalja)', *Zemljopis Hrvatske*, sv. I, Zagreb 1942., 7—35; isti, 'Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu', *Povijest hrv. zemalja BiH* I, Sarajevo 1942., 39—77; isti, 'A geopolitical analysis of Croation territory', *The Croatian Nation*, Chicago 1955., 71—100; D. Mandić, *n. dj.* 163—166.

[3] Gl. D. Mandić, *n. dj.* 163—176.

[4] Gl. F. Lukas, navedena djela, u bilj. 2.

i rijeka Krivaje i Drinjače na sjeveru, Vranice i Vlašića planine na zapadu i rijeke Drine na istoku. Tu se razvila hrvatska plemenska jedinica ranoga Srednjega vijeka, zvana Banovina Bosna, koja je imala svoje prirodne granice i činila naravno zaokruženu zemljišnu cjelinu. Ali već njezin južni susjed, današnja Hercegovina, bila je jako odijeljena od sredovječne bosanske Banovine visokim planinama, koje čine razvode između Jadranskoga i Crnoga mora. Prodoljem Neretve i svojim pograničnim poljima Imotsko-bekijskim, Ljubuško-rastočkim i Popovsko-trebinjskim, Hercegovina je više povezana s hrvatskom Dalmacijom nego s drugim dijelovima Bosne. Zato su se zemlje današnje Hercegovine dugim stoljećima Srednjega vijeka politički neovisno razvijale od Bosne, s kojom su prvi put došle u državnu vezu tek kratko vrijeme prije pada Bosne, i to Zahumlje god. 1322., dakle 141 godinu prije propasti bosanskoga kraljevstva, a Travunja god. 1377., samo 86 godina prije turskoga zaposjednuća.[5] Ova odvojenost hercegovačkoga tla od Bosne uzrokom je, da su se ovi krajevi trajno smatrali posebnom cjelinom, koja je do danas održala svoje vlastito ime uz ono Bosne.

Duvno, Hlivno, Glamoč i Grahovo čine treći odsječak današnje BiH, koji je svojim zemljišnim oblikom, razvojem svojih polja i planina više vezan s dalmatinskom i banovinskom Hrvatskom nego s pravom starom Bosnom. Zbog toga je Trpolje (Duvno, Hlivno i Glamoč) ostalo u političkim granicama Kraljevine Hrvatske i Dalmacije sve do tridesetih godina 14. stoljeća, dok nije kralj Karlo Robert oslabio samostojnost

[5] Gl. D. Mandić, *n, dj.* 326—330.

navedenoga Kraljevstva, uništivši hrvatsku nasljednu banovinsku kuću Šubića.[6] Grahovo s okolnim krajevima uopće nije ni došlo u državni sastav Bosne do turskih osvajanja.[7]

Četvrti odsječak današnje BiH čine sjeverozapadni dio Bosne između planina Vranice, Vlašića i Borja te rijeka Save i Une. Poslije Hercegovine i Tropolja ovaj je kraj najslabije vezan sa starom Bosnom. Zbog toga ti predjeli, izuzevši Donje Kraje, i nijesu došli u državnu vezu s Bosnom sve do turskoga osvajanja. Ovi su se krajevi za vrijeme turskoga gospodstva zvali: »Turska Hrvatska«.[8]

Peti odsječak čine sjeveroistočni dijelovi današnje Bosne, stare župe Usora i Soli. Ti su krajevi tokom svojih rijeka i posavskim ravnicama više povezani s hrvatskim slavonskim zemljama na lijevoj obali Save nego s ostalom Bosnom. Kako je već prof. Lukas naglasio, rijeka Sava sa svojim ravnim i lako pristupačnim obalama nije prava razdiobna nego spojna rijeka. Ona prirodno ne dijeli zemlje s jedne i druge strane Save, nego ih, naprotiv, u jedno spaja i povezuje.[9]

Zbog toga su praktični Rimljani posavske krajeve današnje Bosne dodijelili svojim panonskim provincijama, a srednju su Bosnu s poriječjem gornjega Vrbasa, Tropoljem i cijelom današnjom Hercegovinom doznačili provinciji Dalmaciji[10] I po narodnom

---

[6] *N. dj.* 218—221, 321—328.

[7] R. Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1890., 15, 51 sl., 200 sl.; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959., 151 sl.

[8] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 152—162.

[9] F. Lukas, BiH u geopolitičkom pogledu', *Povijest hrv. zemalja B i H* I, 62 sl.

[10] D. Mandić, *n. dj.* 19—27.

shvaćanju današnjih stanovnika oko Save, krajevi s obe strane te rijeke čine jedinstvenu cjelinu, koju oni zovu zajedničkim imenom Posavina.

Kako se vidi, bosansko-hercegovačke zemlje prorodno su i geopolitički tijesno povezane s hrvatskim posavskim, jadranskim i zapadno-hrvatskim zemljama. Planinskim spletovima, riječnim smjerovima i cijelom svojom geopolitičkom snagom Bosna i Hercegovina nastavljaju i popunjuju druge hrvatske zemlje i te na Drini zatvaraju prema srpskim zemljama i srednjem Balkanu.

Geopolitička odijeljenost Bosne i Hercegovine od srpskih zemalja

Od 12. stoljeća prije Krista u današnjim hrvatskim zemljama i u srednjoj Evropi južno od Dunava živjeli su Iliri. S njima su Rimljani došli u rat god. 229. prije Krista i u borbama od 150 god. podvrgli ih svojoj vlasti. Rimski državnik Sula, kada je god. 80/79. pr. Kr. proveo preuredbu rimske države, u istočnim stranama Jadrana stvorio je veliku rimsku pokrajinu zvanu Ilirik (p r o v i n c i a I l l y r i c u m). Ta se protezala od rijeke Inna, više Beča, do rijeke Mata (M a t h i s) u današnjoj Albaniji, te od rijeke Raše u Istri do Kolubare u Srbiji.[11] Nakon velikoga ilirskoga ustanka god. 6.—9. po Kristu, car August je razdijelio dotadašnji rimski Ilirik na dvije pokrajine: P a n o n i j u od Inna do bosanskih gora Grmeča, Manjače i Borja, te D a l m a c i j u od tih gora na jug do Jadranskoga mora, i od rijeke Raše u Istri do rijeke Kolubare i Mata. Kod velike uredbe carstva

[11] [12] *N. dj.* 21—23.

god. 297. car je Dioklecijan povukao granicu Dalmacije na Drinu, a između te rijeke i Kolubare osnovao je novu pokrajinu Predolje (P r a e v a l l i s).[12] Po Drini je podijelio rimsku državu i Konstantin Veliki u svojoj oporuci god. 335.[13] Po toj crti Teodozije

[13] Euseb., *Vita Const.* IV 51; *Vict. epit.* 41, 20; A Pertusi, *C. Pofirogenito De thematibus*, cap. 9, Città del Vaticano 1952., 94.

Veliki god. 395. konačno je razdijelio Istočno i Zapadno rimsko carstvo.[14] Ti veliki carevi vidjeli su, da rijeka Drina, a ne Kolubara, geopolitički dijeli zapadne balkanske zemlje od onih srednjega Balkana. Duboko i strmo korito Drine u vezi s planinskim spletovima Podrinja i obližnjih b.h. gora, oštro dijeli, a ne spaja, zapadni i srednji Balkan. Protivno od b. h. planina, gore u Srbiji teku od zapada k sjeveroistoku i jugoistoku, tako i rijeke i riječne doline, i to Kolubara i Morava prema sjeveroistoku, a Vardar prema jugoistoku.[15]

Podjela, dakle, Istočnoga i Zapadnoga rimskog carstva na rijeci Drini bila je uvjetovana naravnim geopolitčkim razlozima, pa zemlje na istoku te crte, srpske zemlje, za punih 12 stoljeća nijesu nigda bile ujedinjene u isto upravno područje s Bosnom i Hercegovinom, izuzevši 12 godina nasilnoga zaposjednuća Časlava Klonimirovića.[16] I tursko carstvo, koje je 400 godina vladalo cijelim Balkanom, držalo je administrativnu granicu na Drini tako, da su Bosna i Srbija tvorile posebne jedinice za se.[17] Ali, kada se Turska raširila na zapad, zauzećem većega dijela hrvatskih zemalja Dalmacije i posavske Hrvatske, te su zemlje bile upravno ujedinjene s Bosnom i Hercegovinom. Lički sandžakat u Bosanskom pašaluku obuhvaćao je sve hrvatske zemlje od Gline i Velebita do duboko u Bosni, a Kliški sandžakat, sa sijelom u Klisu više Splita, dopirao je do Neretve kod Konjica, pa i danas narod

[14] Ostrogorsky, *History od the Byzantine state*, New Brunswick 1957., 49 sl.

[15] Gl. gore bilj.2.

[16] Gl. D. Mandić, *n. dj.* 185 sl. 286 sl.

[17] Gl. H. Šabanović, *n. dj.* passim; D. Mandić, *n. dj.* 134—151.

s istočne strane Neretve zove one na zapadnoj strani oko Ostrošca: Klišani.[18]

II.
BOSNA I HERCEGOVINA U POVIJESTI HRVATA

Nakon propasti zapadnoga Rimskog carstva god. 475., neko su vrijeme vladali rimskom Dalmacijom Germani. Bizantski car Justinijan I. (527.—565.) ratujući s Gotima od god. 535. do 555. uspostavio je vlast istočnoga Bizantskog carstva u Dalmaciji i u velikom dijelu ostaloga zapadnog carstva. Međutim, god. 567. u Podunavlje je prodrlo ratoborno mongolsko-turansko pleme Avara (Obri), koje je za nekih 50 godina osvojilo cijelu Panoniju, rimsko-bizantsku Dalmaciju i druge zemlje sve do današnje Grčke, izuzevši dalmatinske otoke i nekoliko utvrđenih primorskih gradova.[19] God. 626. Avari su u savezu s donskim Bugarima i Perzijancima opsjeli Bizant, da zauzmu prijestolnicu i unište istočno — bizantsko carstvo.[20] U toj smrtnoj pogibli, Bizant je pozvao u pomoć

---

[18] D. Mandić, *n. dj.* 128.

[19] Gl. G. Ostrogorsky, *n. dj.* 83—85, 90 sl.; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 40—43.

[20] Gl. F. Barišić 'Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626', *Byzantion* 24 (1954.) 371—395; G. Ostrogorsky, *n. dj.* 92 sl.; D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrv. povijesti*, Rim 1963., 65—68.

Hrvate, koji su tada stanovali sjeverno od Karpata, i tamo imali jaku državu, koja se zvala Velika ili Bijela Hrvatska.[21]

Dolazak Hrvata na Jadran i njihovo naseljenje današnje Bosne i Hercegovine

Na osnovu hrvatske narodne predaje i pisanih službenih spomenika u carskom arhivu u Bizantu, car Konstantin VII. Porfirogenet (905.—959.) u svom djelu » O upravi carstvom« potanko je opisao dolazak Hrvata na Jadran i njihovo naselenje rimsko-bizantskih pokrajina. On kaže, da je tadašnji bizantski car Heraklije I. (610.—641.) najprije izdao »z a p o v i j e d« (prostaksis), da Hrvati otpočnu borbu s Avarima, naravno uz obećanje, da će im dati zemlje, koje osvoje. Kada su pak Hrvati za nekih desetak godina, od god. 626. do 635. po prilici, pobijedili Avare i protjerali ih sjeverno od Dunava, car Heraklije izdao je drugu »n a r e d b u« (kaleusis, iussio), kojom je Hrvatima službeno predao osvojene zemlje, naravno pridržavši sebi i bizantskom carstvu vrhovništvo nad tim zemljama.[22]

---

[21] O zakarpatskoj Velikoj ili Bijeloj Hrvatskoj gledaj: Porphiyr., *De adm. imperio,* cap. 31, Gy. Moravcsik-Jenkins, Budapest 1949., 152, red 83; cap. 32 *n. dj.* 152, r. 5; F. Rački, 'Biela Hrvatska i Biela Srbija', *Rad Jug. akad.*, sv. 52 (1880) 141—185; L. Hauptmann, 'Prihod Horvatov', *Bulićev Zbornik,* Zagreb—Split 1924., 515—545; F. Dvornik, *The making of Central and Eastern Europe,* London 1949., 268—304; D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 58—60.

[22] »Hrvati, koji sada stanuju u krajevima (rimske) Dalmacije, potječu od nekrštenih Hrvata, zvanih »Bijeli«... Tada su ti Hrvati po z a p o v i j e d i cara Heraklija započeli borbu, istjerali iz tih krajeva Avare i naselili su se p o n a r e d b i cara Heraklija u zemlje Avara, gdje danas stanuju. A u to su doba Hrvati imali za vladara Porgina oca«, Porphyr., *De adm. imp.*, cap. 31, *n. izd.* 146, r. 3 — 21.

Kako se vidi iz Porfirogenetovih navoda, rimska Dalmacija od Raše u Istri do Drine i od Jadrana do bosanske Posavine bila je središnja zemlja, koju su Hrvati kod svoga dolaska na Jug zauzeli i naselili. Tu je pokrajinu car Heraklije morao posebno istaći u svojoj prvoj »zapovijedi« (prostaksis), prije nego su oni krenuli u borbu s Avarima. Međutim, kako je Hrvata došlo na Jadran mnogo, a oni tada živjeli o stočarstvu i površnoj poljoprivredi, nijesu im bili dovoljni brdoviti krajevi tadašnje rimsko-bizantske Dalmacije, pa su zaposjeli, kako je Porfirogenet zabilježio, i tadašnji Ilirik i Panoniju.[23]

Prema Porfirogenetu su, dakle, Hrvati kod svoga dolaska na Jadran naselili: prvo, r i m s k u D a l m a c i j u, kako su se zvale zemlje od rijeke Raše u Istri do Drine, te od Jadrana do crte potegnute sa Snježnika povrh Istre uz Kupu do Petrove Gore, odatle na Grmeč-planinu u Bosni te preko Manjače, Tisovca i Borja-planine povrh Krivaje na Drinjaču rijeku do njezina ušća u Drinu, odakle se tom rijekom, zatim Pivskim planinama i Durmitorom spuštala do Budve u Boki Kotorskoj.[24] Drugo I l i r i k, kako se u Porfirogenetovo vrijeme zvalo jadransko porječje današnje Crne Gore i Albanije, od Budve od Valone.[25] Treće, P a n o n i j u, naime zemlje

---

[23] »Od Hrvata, koji su došli u Dalmaciju, odijelio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom...«, *n. dj.*, cap 30, str. 142, r. 75—77.

[24] Gl. Th. Mommsen, *Corpus Inscript. latinarum* III 1. 415 i Tafel III i IV; K. Patsch, 'Archaol.—epigr. Untersuchungen der röm. Provinz Dalmatien', *wiss. Mitt. aus B.H.* V (1897.) 228 ssl.; B. Saria, 'Dalmatia', *Pauly-Wissowa, Realenc., Suppl.* 8, Stuttgart 1956., 22—59; D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, Chicago 1957., 51—95.

[25] Gl. D. Mandić, *Crvena Hrvatska* 54—73; isti, *Rasprave i prilozi* 71—73.

sjeverno od rimske Dalmacije pa do Mure i Drave.[26] Današnja bosanska Posavina nalazila se je u rimskoj Panoniji, a svi drugi bosanski krajevi i cijela današnja Hercegovina ležali su u rimsko-bizantskoj Dalmaciji.[27] Budući da su Hrvati kod svoga dolaska na Jug naselili rimsku Dalmaciju i južnu Panoniju, oni su tada naselili cijelu današnju Bosnu i Hercegovinu, koje su ležale u tim rimskim pokrajinama.

Hrvati, koji su pošli na Jadran, sastojali su se od sedam srodnih hrvatskih plemena, kojima su zadružno vladali 5 braće i 2 sestre jednoga ogranka vladarske obitelji zakarpatskih Hrvata. Ni onda, kada su svladali Avare i naselili se u novoj domovini, hrvatska plemena nijesu se izmiješala, nego je svako dobilo svoj posebni kraj, u kojemu je vladao jedan od braće i sestara, koji su ih doveli, naravno pod vrhovništvom najstarijega brata i njegovih nasljednika. Tim su Hrvati, iako podijeljeni na plemenske pokrajine, sačuvali svoje narodno i državno jedinstvo i stvorili način zajedničke obrane od vanjskih neprijatelja.

Glavno hrvatsko pleme, kojim je neposredno upravljao vrhovni vladar Hrvata, naselilo se između Cetine i Zrmanje uz Jadransko more, a u nutrini do Vlašića i Borja-planine. Na taj način, to je pleme naselilo današnje Duvno, Hlivno, Glamoč, Grahovo i cijelu bosansku Krajinu od Vrbasa do Une, izuzevši Posavinu. Druga hrvatska plemena naselila su se zapadno i istočno od toga središnjega i najjačega plemena. Jedno od tih plemena naselilo je Zahumlje i Travunju, kako se u Srednjem vijeku zvalo zemlje

---

[26] Gl. D. Mandić, *Crvena Hrvatska* 64—73, 117—120; A. Mocsy, 'Panonia', *Pauly-wissowa, Realenc., Suppl.* IX, Stuttgart 1962., 516—776.

[27] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 21—27.

današnje Hercegovine, a drugo sredovječnu Bosnu od Vranice i Vlašić-planine do Drine.[28]

Čelnik samoupravne hrvatske državne jedinice u Bosni zvao se od najstarijih vremena »ban«, i po njemu njegova zemlja »banovina«. To je ustanova čisto hrvatska, koju nijesu poznavali ni Srbi niti drugi narodi sredovječne Evrope.[29] To nam govori, da su u Bosni od najstarijih vremena živjeli Hrvati, jer su samo oni mogli dati svome zemaljskom vladaru čisto hrvatski naziv »ban«.

Da su Hrvati kod svog dolaska na Jug naselili sve zemlje od Drave i Dunava do Jadrana te od Istre do Drine i Valone u današnjoj Albaniji, govore nam vjerodostojni povijesni izvori. Mi smo već naveli prvorazredno svjedočanstvo bizantskoga cara Porfirogeneta, koji je god. 948./52. na osnovu starih dokumenata u carskom arhivu u Bizantu zabilježio, da su Hrvati naselili rimsku Dalmaciju, Ilirik i Panoniju.[30] Od drugih izvora, koji to potvrđuju, ovdje ćemo spomenuti samo slijedeće:

U upravnom priručniku hrvatskih službenika, koji se zvao Methodos, a bio sastavljen i hrvatskim jezikom napisan na velikom hrvatskom saboru god. 753. na Duvanjskom polju, pisalo je, da se tadašnja hrvatska država sastojala od Zapadne ili B i j e l e H r v a t s k e, od Južne ili C r v e n e H r v a t s k e i od Z a g o r j a, u kojem se nalazila Bosna. Prema Methodos-u, Bijela Hrvatska se protezala od Vinodola kod današnje Rijeke do rijeke Cetine i

---

[28] D. Mandić, *Crvena Hrvatska* 191—200; isti, *Rasprave i prilozi* 68—76.

[29] Gl. Vl. Mažuranić, *Prinosi za hrv. pravno-povjesni Rječnik*, Zagreb 1908—1922, 20—31; D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 195.

[30] Gl. naprijed bilj. 23.

Duvna, a Crvena Hrvatska od Cetine i Duvna do grada »Bambalona«, kako su kasniji neupućeni prepisivači iskvarili romanski naziv Valone, La Valone, Bosna se god. 753. protezala od »gore Borove«, t.j. od današnjega Borja i Vlašić planine do Drine.[31]

To nam isto svjedoči i jedan stari hrvatski ljetopis iz 8. stoljeća, kojim se poslužio pisac »Kraljevstva Hrvata« u 11. stoljeću. U tom ljetopisu je pisalo, da je vrhovni vladar Hrvata, kada je došao na Jadran: *»Uze kraljevstvo od Ilirije, a to jest sva zemlja ča jest s ovu stranu Valdemije* (Val — de — vino = Vinodol) *deri do Polonije* (Polina, stara Apolonija kod Valone)... *i pride u Bosnu, i slize u Dalmaciju... donju zemlju i zagorsku... I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kao i zagorsko kraljevstvo«.*[32]

I stari pisci »Kraljevstva Hrvata« iz god. 1074./80. i »Ljetopis Popa Dukljnina« iz god. 1149./53. pišu, da je Bosna činila dio hrvatske državc.[33]

Arapski zemljopisac Abu Abdallah Mahomed I b n I d r i s (o. 1099.—1166.) zabilježio je god. 1154. ovo:

»Od Splita do Stona ima 25 milja. Pučanstvo je hrvatsko (Sakaliba'h)«[34] Za grad Dubrovnik kaže: *»Ovo je zadnji grad Hrvatske«.* Budući da je sredovječno Zahumlje, glavni dio današnje Hercegovine, ležalo zapadno od Dubrovnika, to je ono, prema

---

[31] *Ljetopis Popa Dukljanina,* pogl. 9, izd. F. Šišić, *Letopis 305—307;* Vl. Mošin, *Ljetopis 53—55;* gl.također: D. Mandić, *Crvena Hrvatska,* 1—38.

[32] *»Kraljevstvo Hrvata,«* pogl. 3 sl., Šišić, *Letopis* 386—88; Mošin, *Ljetopis,* 42 sl.

[33] Gl. bilj. 31.

[34—35] D. Mandić, *Crvena Hrvatska,* 239—244.

Idrisu, pripadalo tadašnjoj Hrvatskoj i stanovništvo je Zahumlja bilo hrvatsko, što Idris izričito spominje, kada govori o Stonu, tadašnjem glavnom gradu Zahumlja.

Bizantski ljetopisac Ivan K i n a m o s, opisujući završetak vojne cara Emanuela Komnenca god. 1155., o bosanskom banu Boriću ovo piše:

»Kada je bio blizu Save, skrene odatle prema drugoj rijeci imenom Drina, koja utječe drugdje, i dijeli Bosnu od druge, srpske zemlje. A Bosna nije podložna velikom županu Srba, nego je sama za se; narod, koji svojim zasebnim načinom živi i sam sobom upravlja« [36]

Kinamos, koji je s carem Emanuelom Komnencom (1143.—1180.) više put osobno bio u Raši, ovdje nam iz osobnoga znanja svjedoči, da Srbija dopire do Drine, a zapadno od te rijeke, naime u Bosni, da žive drugi narod, različit od Srba i po vladavini i po načinu narodnoga života i običaja. Taj drugi narod mogao je biti i bio je narod hrvatski, jer u 11. i 12. stoljeću, kako i danas, u Bosni i Raši nije bilo drugoga slavenskoga naroda, osim Srba i Hrvata. Ako po Kinamosu, Bošnjaci nijesu bili Srbi, oni su morali biti Hrvati.

Od sredine pak 12. stoljeća, kada je Ivan Kinamos u Bosni nalazio samo Hrvate, različite od Srba, pa do turskih osvajanja u 14. i 15. stoljeću, nije bilo narodnih pomicanja ni promjena u pučanstvu sadašnje Bosne i Hercegovine. To nam potvrđuju razni suvremeni izvori, između njih i sultani turskoga carstva. Tako M u r a t II. dne 6. prosinca 1430. daje

---

[36] Jo. Connami. *Historiarum epitome*, lib. III 7, izd. A. Meineke, Bonn 136., 104. Gl. također, D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 68—76, 494—507.

Dubrovčanima slobodu trgovine po svim zemljama, koje potpuno ili djelomično priznaju njegovu vrhovnu vlast, »da in' tr'govci hode slobodno po svoj zemli gospoctva mi... i po suhu i po moru u S r' b l i j e h', u Arbanaseh i u B o s n i ...«[37] Sultan M e h m e d II., dne 11. studenoga 1459. daje Dubrovčanima slobodu trgovanja: »i po blgor'skoj zem'li i po S r'b l j e h' i po vlaškoj zem'li i po ar'banaš'koi i p o B o s n i... «[38] Oba sultana jasno dijele Bosnu od zemlje »Srbljah«.

Pokrštenje Hrvata u Bosni i Hercegovini

Hrvati su došli na Jadran slijedeći staro iransko—slavensko poganstvo.[39] Najstariji od pet braće, Klukas, koji je doveo Hrvate u novu domovinu i predvodio u borbama s Avarima, umro je kao poganin. Ali već njegov sin i nasljednik Porga, mladi čovjek sa širim pogledima, primio je kršćanstvo god. 640. s većim brojem prvaka i naroda prvoga hrvatskoga plemena, koje se bilo naselilo između Cetine i Zrmanje te Vlašića i Borja—planine u nutrini zemlje.[40] Na to je papa Ivan IV. (640.—642.), rodom Dalmatinac, početkom god. 641. Ivana Ravenjanina, prvoga misionara među doseljenim Hrvatima, redio za nadbiskupa i prenio sva prava

[37] Lj. Stojanović, *Povelje i pisma* I/1, Beograd 1934., 230.

[38] *N. dj.* 239.

[39] Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, 112—116.

[40] »Car Heraklije pak poslao je i doveo iz Rima svećenike, od kojih je učinio nadbiskupa, biskupa te svećenike i đakone, i pokrstio je Hrvate, a ti Hrvati u to doba imali su vladara Porgu«, Porphyr., *De adm. imp.*, cap. 31, Moravcsik-Jenkins 148, r. 21—25.

stare dalmatinske prvostolnice u Solinu na novi bližnji grad Split.[41]

Stare biskupije u Zadru, Rabu, Krku i Osoru (srednjovječno ime za otoke Cres i Lošinj) preživjele su Seobu naroda.[42] Nadbiskup Ivan Ravenjanin zarana je osnovao biskupiju u novom naselju Rausion, u današnjem Dubrovniku, po svoj prilici god. 645. 43 Nadbiskup Ivan s drugim dalmatinskim biskupima i njigovim svećenstvom revno je radio na obraćenju svih Hrvata. Uspjeh toga rada bio je osobito znatan na području prvoga hrvatskoga plemena, kojemu su pripadali krajevi današnje jugozapadne Bosne: Duvno, Hlivno, Glamoč i područja gornjega toka rijeka Vrbasa, Sane i Une.[44] I Zahumlje, koje je pokrivalo većinu današnje Hercegovine, zarana je primilo katoličku vjeru. Na crkvenim saborima u Splitu god. 925. i 928. ističe se, da je i biskupija u Stonu, glavnom gradu Zahumlja, bila stara biskupija, koja je, prema tome, osnovana pred više od stotinu godina, a po svoj prilici god 753., na velikom hrvatskom saboru na Duvnu.[45] U to staro doba kršćanska katolička vjera raširila se i u bosanskoj banovini, između planina Vranice, Vlašića i Borja te rijeke Drine.[46] I Hrvati u Neretvi, kako se zvalo primorske i otočke zemlje od Neretve do Cetine, zarana su bili primili kršćanstvo, ali su se opet

---

[41] »Papa je, međutim, poslao nekoga poslanika, imenom Ivana, rodom Ravenjanina, da obilazi krajeve Dalmacije i Hrvatske, spasonosnim opomenama poučava kršćane... Nakon što ga je gospodin papa posvetio... (on) je tada počeo uređivati crkvu i svećenstvo... obnavljao je crkve, postavljao biskupe, uređivao župe i privlačio je pomalo priprosti narod kršćanskom shvaćanju«, Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*, cap. 11, izd. Rački 33.

[42—48] O svim pitanjima pokrštenja Hrvata u pojedinim pokrajinama Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, VI. Pokrštenje Hrvata, str. 109—144.

povratili na poganstvo, jer su im je Katolička Crkva branila gusarstvo,od kojega su živjeli. Neretljani su se konačno obratili na kršćansku katoličku vjeru u vrijeme cara Vasilija I.(867.—886.) i hrvatskih vojvoda Zdeslava (878.—79.) i Branimira (879.—o.892.).[47] I panonski Hrvati, u današnjoj bosanskoj Posavini i oni između Save i Drave, sredinom 7. stoljeća bili su prihvatili kršćanstvo, ako su se iz oporbe protiv franačkih katoličkih vladara,koji su ih htjeli podjarmiti, opet povratili na poganstvo. Njih je konačno obratio na katoličku vjeru sv. Metod i njegovi učenici glagoljaši od god. 874. do 890. po prilici.[48] Pokrštenje Hrvata u današnjoj Bosni i Hercegovini počelo je, dakle, god. 640. i dovršilo se je podkraj 9. stoljeće. Osim Posavine, drugi su b.h. krajevi primili kršćanstvo već tokom prvih 100 godina nakon dolaska na Jug, naime između god. 640. i 753.

Sve zemlje do Drine, dakle cijela današnja Bosna i Hercegovina, od najstarijih kršćanskih vremena pripadale su zapadnom Rimskom carstvu, a u crkvenom pogledu rimskoj patrijaršiji.[49] Kako je sam bizantski car K. Porfirogenet zabilježio, prvi vjerovjesnici, koji su širili kršćanstvo među Hrvatima, bili su latinski svećenici, koje je poslao rimski papa.[50] Ti su u početku vršili službu Božju na latinskom jeziku, ali već koncem 9. stoljeća, kako piše papa Ivan X. (914.—928.), Hrvati su po svim krajevima uveli glagoljsku službu Božju, kojoj su bili

[49] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 361—433.

[50] Gl. gore bilj. 40.

početnici sveta braća Ćiril i Metod.[51] To je služba Božja rimske liturgija, ali napisana na starom slavenskom jeziku, koji je bio vrlo bliz i razumljiv tadašnjim Hrvatima. U Bosni se glagoljaštvo toliko raširilo, da ni sami bosanski biskupi nijesu znali latinski.[52]

Bogomilstvo u Bosni

Za bugarskoga cara Petra (927.—969.) bugarski pravoslavni pop Bogomil obnovio je i u Bugarskoj uveo staro manihejsko krivovjerje, koje je učilo, da imaju dva boga, bog dobra i bog zla, od kojih je ovaj zadnji stvorio sva vidljiva bića, pa i ljudsko tijelo. Između ostaloga, zabacivali su ženidbu, krštenje vodom, oltare i crkve.[53] Bogomilsko krivovjerje, tako nazvano po svom početniku, sedamdesetih godina 10. stoljeća, došlo je u Bosnu, gdje je bila za bugarskoga gospodstva u istočnim hrvatskim zemljama god. 990.—1018. osnovana bogomilska biskupija za sve hrvatske zemlje (ecclesia Sclavoniae).[54] Strogi sljedbenici bogomilstva, obično zvani »savršeni« ili jednostavno »bosanski krstjani«, živjeli su u zajednicama i provodili strogi isposnički život.[55] God. 1203. imali su u Bosni pet kuća s 30—40 članova.[56] Njihov pravi uspon počinje navedene godine, kada su na Bilinu Polju kod Zenice priznali vrhovništvo pape Inocencija

---

[51] Gl. D. Mandić, *n. dj.* 434—440.

[52] *N. dj.* 444—449.

[53] Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana,* Chicago 1962., 37—29, 354—360.

[54] *N. dj.* 119—127.

[55] *N. dj.* 301—353.

[56—58] *N. dj.* 136—138, 162—166.

III. i na laku ruku bili proglašeni pravovjernim katolicima od papinskiga legata Ivana de Casamare.[57] S tom crkvenom legitimacijom bogomili su unišli u bosanske velikaške kuće i u katolička sela i za kratko vrijeme veliku većinu pridobili za svoju sljedbu.[58]

God. 1225. do 1239. kaločki nadbiskup Ugrin i hrvatski herceg Koloman vodili su krvave križarske vojne protiv bogomila u Bosni, ali bez pravoga uspjeha.[59] Ugled »bosanskih krstjana« tim je samo porastao među bosanskim Hrvatima, jer su »krstjani« znali spojiti i poistovjetovati svoju vjersku stvar sa slobodom i nezavisnošću Bosne.[60] I tako je od sredine 13. pa do početka 14. stoljeća prešla na bogomilstvo gotovo sva stara Bosna s Donjim Krajima oko gornjega i srednjega toka rijeka Vrbasa i Sane.[61] U Hercegovini su bogomilstvo slijedili današnji kotarevi Konjic, Foča i Nevesinje. U srednjoj Bosni katolika je ostalo samo nešto po rudarskim mjestima i oko dubrovačkih trgovačkih kolonija, koja su mjesta imala svoje katoličke svećenike stranoga porijekla.[62] Bosanska Posavina od Ukrine do Une te cijelo unsko područje u Srednjem vijeku nijesu pripadali banovini Bosni, pa se tamo kršćanska katolička vjera očuvala gotovo netaknuta sve do dolaska Turaka.[63] Iako je bilo posvuda

---

[59] *N. dj.* 138—162.

[60] D. Mandić, *Bosna i Hecegovina I,* 166—172; II, 162—166.

[61] Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva,* 162—166.

[62] O saskim i dubrovačkim rudarskim i trgovačkim naseobinama gledaj: K. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters,* Wien 1899.; M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni,* Beograd 1955.; D. Kovačević, *Trgovina u srednjevjekovnoj Bosni,* Sarajevo 1961.

[63] Do zauzeća turskoga srednja i zapadna bosanska Posavina crkveno je pripadala zagrebačkoj biskupiji, koja je u tim krajevima imala Dubički arcidakonat s okruzima: Dubičkim s 11 župa, Sanskim s 22 župe i Vrbaškim s 13 župa (gl. F. Rački, 'Popis Župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine', *Starine JA,* sv. 4, Zagreb 1872., 211).

bogomilskih vjernika, katolička se vjera trajno održala u dobroj mjeri u Tropolju (Duvno, Hlivno, Glamoč) i u zapadnoj i južnoj Hercegovini, Za katolike u tim krajevima brinuli su se, i djelomično ih očuvali od bogomilstva, biskupi i svećenici glagoljaši biskupija kninske, splitske, makarske, korčulansko-stonske i trebinjske.[64]

Tokom, dakle, 13. stoljeća bogomili su razbili vjersko jedinstvo Hrvata, što je imalo i svojih političkih i narodnih posljedica. Da bolje zaštite interese svoje vjerske sljedbe, »bosanski krstjani« od Kulina bana pa dalje stvaraju i promiču bosansko posebništvo, po kojemu se Bosna počinje izdvajati iz hrvatskih katoličkih zemalja, dotično oni s bosanskim banovima i kraljevima izgrađuju Bosnu kao bogomilsko središte, oko kojega će se okupiti druge hrvatske zemlje.[65]

Rad franjevaca na obraćenju bogomila na katoličku vjeru

Nakon neuspjelih križarskih vojna i drugih pokušaja, da se bosanske bogomile obrati, god. 1339. papa Benedikt XII. (1334.—1342.) naredio je generalu franjevačkog Reda Francuzu Gerardu Odonis (E u d e s), da osobno pohodi Bosnu i sam vidi, što bi trebalo učiniti, da se Bosna povrati na katoličku vjeru. Nakon duljih razgovora s bosanskim banom Stjepanom II. Kotromanićem (1312.—1353.), Gerard

---

[64] Gl. Kr. Draganović, 'Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas', *Croatia Sacra* IV, Zagreb 1934., 175—216; D. Mandić, *Duvanjska biskupija od XIV.—XVII, stoljeća,* Zagreb 1936.

[65] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 163—176.

je uvidio, da se Bosna može obratiti samo mirnim evanđeoskim propovijedanjem. Zbog toga je u sporazumu s Banom odlučio u Bosni ustanoviti franjevačku pokrajinu, Vikariju, u koju će slati vjerovjesnike iz raznih franjevačkih pokrajina, a koja će biti naposredno ovisna od generala franjevačkog Reda. Gerad je odmah ostavio u Bosni više svojih pratilaca i označio za Vikara učenoga i radinoga fra Peregrina Saksonca. Za ove je ban Stjepan II. sagradio samostan u Milima kod Visokoga uz crkvu, koju je u tom tadašnjem glavnom mjestu Bosne bio podigao ban Kulin. Na općoj skupštini (Capitulum generale) franjevačkoga Reda u Asizu na Duhove, 4. lipnja 1340. bila je službeno ustanovljena bosanska Vikarija, i veći broj učenih franjevaca poslan u Bosnu iz raznih provincija.[66] Od te godine do pada Bosne franjevci će neprestano slati u Bosnu ponajbolje vjerovjesnike iz cijele Evrope. Na prvom mjestu tu će biti franjevci hrvatske franjevačke provincije (provincia Sclavoniae) sa sijelom u Splitu; zatim oni iz Italije, Njemačke, Francuske, Engleske, Španjolske, Madžarske i Poljske. Među njima je bilo veoma učenih i svetih muževa, kao što su bili: fra Peregrin Saksonac, prvi Vikar i kasniji bosanski biskup, fra Bartul Alvernski, Vikar od god. 1376. do 1407. s nekim prekidima, blaženi Nikola Tavelić i njegov drug u mučeništvu fra Deodat de Ruticinio iz južne Francuske, fra Berengarije Aragonski, rođak tadašnjega aragonskoga kralja Petra IV. (1336.—1387.), fra Ivan Ristori, jedan od osnovatelja franjevačke obnove (Observantes) u Italiji, fra Matija Englez, bosanski vikar 1411.—1419., fra Blaž Zalka, Madžar, prvi ljetopisac Bosanske Vikarije, Ivan

[66—67] D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 166—180.

Korčulanin, budući biskup u Velikom Varadinu, visočko-srebrenički biskupi od god. 1423.—1446. fra Petar, fra Stjepan Radošević i Toma Matić, sveti Jakov Markijski, pohoditelj i vikar bosanski od 1432. do 1439., blaženi Bernardin Akvinski, vikar 1464.—1467., franjevački blaženik Ivan Englez za kojega franjevački ljetopisi pišu, da je imao »dar jezika«, i mnogi drugi. Ovima su se brzo pridružili i mnogi domaći Hrvati Bošnjaci, koji su stupili u franjevački Red.[67] God. 1385. Bosanska Vikarija dijelila se na sedam kustodija, a imala je 35 samostana.[68] Do sredine 15. stoljeća Bosanska Vikarija proširila je svoju djelatnost od Jadrana do Karpata i imala preko 70 samostana sa 700 i više misionara domaćih i stranih.[69]

Kako papa Bonifacije IX. dne 7. ožujka 1402. piše, tolikom broju učenih i svetih vjerovjesnika uspjelo je za samih prvih 60 godina obratiti do 500.000 bogomilskih vjernika.[70] Taj su rad franjevci nastavili i pojačali osobito poslije dovršenja Zapadnoga raskola god. 1417. Kada je bosanski kralj Tomaš, da si osigura pomoć Zapada, god. 1459. istjerao

---

[68] Gl. B. de Pisa, *De conformitate vitae B. Francisci, Analecta Franciscana* IV (1906.), 555 sl.

[69] Bl. Bernardin Akvilski, bivši bosanski vikar, u svojoj Kronici zabilježio je, da su Bošnjacima oduzeli Dubrovčani 4 kuće, Mlečani 6 kuća, a Turci su im porušili 38 kuća (L. Lemmens, *B. Bernardini Aquilani Chronica* 110). Uza sve to god. 1493. bosanska Vikarija još je imala 24 samostana s 270 članova (M. Straganz, 'Zur Statistik des Franziskanerordens im Jahre 1493.', *Hist. Jahrbuch der Görres-Gesellschaft* XI, München 1890., 730).

[70] »... per solicitas et continuas fratrum dicti ordinis in eadem Vicaria existentium predicationes et inductiones q u i n g e n t a m i l i a personarum infidelium vel circiter, cingulum veritatis amplectentes ad orthodox fidei sinceritatem unanimiter, eis gratia affluente divina, conversa fore nascantur«, pismo pape Bonifacija IX. od 7. ožujka 1402. Šišić, 'Nekoliko isprava iz početka XV st.', *Starine JA*, sv. 39, Zagreb 1938., 181. Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 179, bilj. 333.

iz Bosne sve »bosanske krstjane« i njihove pristaše, tih nije bilo na području, kojim je Kralj neposredno vladao, nego 42.000.[71] Nešto manji broj bogomilskih vjernika bio je u zemljama hercega Stjepana, koji nije slijedio kralja Tomaša, nego je izagnane primio u svoju državu.[72] Prema tome bogomila i njihovih vjernika uoči pada Bosne moglo je biti najviše 80—90.000, dotično ni 15% tadašnjeg pučanstva bosanskoga kraljevstva. To nam govori, da bi franjevci Bosanske Vikarije za kojih 20 do 30 godina mirnim načinom, kršćanskim apostolatom, bili obratili sve pristaše »bosanskih krstjana«,[73] i na taj način ponovno uspostavili vjersko jedinstno bosanskih Hrvata s onima u drugim hrvatskim zemljama.

Narodno i vjersko stanje u brojkama uoči pada Bosne

U današnjoj Bosni i Hercegovini prije pada Bosne god. 1463. domaće urođeno pučanstvo bili su Hrvati, katolici i bogomilski vjernici. U Podrinju, između rijeka Pive i Lima, živjeli su Srbi. Taj kraj je

---

[71] »Rex Bossinae... Manichaeos, qui erant in regno suo quamplurimi, nisi baptismum Christi acciperent, e regno migrare coegit, substantia relicta: duo circiter millia baptisati sunt, quadraginta aut paulo plures pertinaciter errantes ad Stephanum Bosnae ducem perfidiae socium confugere«, Aeneas Sylvius Piccolomini (Papa Pio II), *Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt*, Romae 1584, V 227.

[72] Gl. D. Mandić, *Bogomilska Crkva*, 417—423.

[73] Hvarski biskup Toma Tomašić, koji je već 12 godina bio papinski legat u Bosni, 19. veljače 1451. pisao je sv. Ivanu Kapistranu, tadašnjemu generalnom vikaru franjevaca Observanta, da *»ima nade, da će se brzo cijelo kraljevstvo (Bosne) očistiti od manihejskih zabluda i rasvijetliti istinom vjere,«* ako Kapistran pošalje dovoljno franjevačkih misionara (Waddingus, *Annales Minorum, 2. izd.,* XII, 111, sl.)

starinom pripadao srpskoj državi, ali ga bosanski kralj Tvrtko I. god. 1366. do 1373. zauzeo i pridružio svojoj državi, da bi time mogao dobiti kraljevski naslov jedne već postojeće kraljevine i dostići danak, koji su Dubrovčani plaćali vladarima srpskoga kraljevstva.[74]

Iz doba prije pada Bosne nemamo, nažalost, točnih brojčanih podataka, ni narodnih ni vjerskih. Ipak to se dade donekle približno ustanoviti iz turskih statistika, — koje odmah od početka turske vladavine navode broj muslimana i kršćana u pojedinim pokrajinama, — kada te brojke dovedemo u vezu s brojčanim navodima o obraćenju bogomila i njihovim ostacima prije pada Bosne. Na osnovu tih statistika i povijesnih vijesti, mi smo u našim istraživanjima došli do slijedećih brojčanih podataka za područje današnje Bosne i Hercegovine:

Hrvata katolika u granicama tadašnjega bosanskoga kraljevstva bilo je do 650.000. U današnjoj zapadnoj bosanskoj Posavini i u Pounju, koji krajevi tada nijesu pripadali bosanskom kraljevstvu, bilo je preko 150.000 Hrvata katolika. U istočnom Zahumlju, Travunji i onim krajevima današnje Crne Gore, koji su sredinom 15. stoljeća pripadali Bosni, bilo je 15—20.000 Hrvata pravoslavne vjere. Te su kraljevi Nemanjići, napose Uroš II. (1275.—1321.), silom preveli na pravoslavlje.

Hrvata bogomila i njihovih vjernika bilo je 80—90.000.

Srba pravoslavnih u Podrinju, van prave Bosne, bilo je 10—15.000.

---

[74] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 111 sl., 240—246.

Vlaha neslavena, potomaka negdašnjih rimskih kolonista iz Mauretanije,[75] bilo je 12—15.000. Tadašnji Vlasi po Bosni i u srednjoj i zapadnoj Hercegovini bili su katolici, a oni u istočnoj Hercegovini i oko Durmitor planine velikom većinom pravoslavni.[76]

Pad Bosne god. 1463. i njegove kobne posljedice za Hrvatsku

Kod svoga prvoga pohoda u Bosnu, u proljeću god, 1463., turski sultan Mehmed II. zauzeo je cijelo bosansko kraljevstvo do rijeke Sane. Koncem te godine, ugarsko—hrvatski kralj Matija Korvin uz pomoć domaćih Hrvata oslobodio je zapadne krajeve i tursku granicu potisnuo na Vlašić i Vranicu planinu.[77] Od god. 1463. pa za 300 i više godina granica turskoga carstva pomicat će se od Vlašića do Velebita i Une, ali će trajno teći središtem hrvatskih zemalja i Hrvatsku dijeliti na dva neprijateljska tabora.[78] Na toj ubojitoj granici u srcu hrvatskih zemalja, lomit će se snage istočnoga islamskoga svijeta i katoličkoga Zapada. Glavni nosioci te borbe bit će sami sinovi Hrvatske: s jedne strane, Hrvati katolici ostataka slobodne Hrvatske, a s druge strane, poislamljena braća Hrvati iz turske Bosne. [79] U tom dugom i divovskom hrvanju, Hrvati s obje strane istočit će potoke hrvatske

---

[75] Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi, XXIII.* Postanak Vlaha, str. 515—567.

[76] O tome potanje pišem u trećem svesku »Bosne i Hercegovine«.

[77] Gl. Vj. Klaić, *Poviest Bosne,* 331—343; Vl. Ćorović, *Historija Bosne,* 536—560; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 139—143.

[78] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 143—151; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk,* 38—59, 77—85, 92—98.

[79] Gl. D. Mandić, *n. dj.,* 172—175.

krvi, i hrvatski narod bit će sveden na trećinu svojih narodnih snaga. Kod svoga dolaska na Jadran Hrvati su bili do deset puta brojniji nego Srbi i punih 300 godina prije njih osnovali su svoje hrvatsko kraljevstvo.80 Uza sve povijesne nedaće, Hrvati su prije pada Bosne bili triput brojniji nego Srbi, i da nije bilo turske provale, Hrvati bi danas brojili najmanje 12 do 15 milijuna duša. Ali u stoljetnim borbama na kobnoj granici Zapada i Istoka, u srcu Hrvatske poginut će Hrvata, s jedne i druge strane, preko 300.000. Blizu jedan milijun Hrvata bit će odvedeno u ropstvo i raspršeno po turskim i drugim zemljama do Perzije, Indije i Abesinije. Iz Bosne i pograničnih krajeva slobodne Hrvatske iselit će se preko 500.000 Hrvata u Sloveniju, Austriju, Češku, Mađarsku, Italiju i drugdje, koji će za hrvatsko narodno biće biti potpuno izgubljeni.[81]

Za samu Bosnu i Hercegovinu najsudbonosnije je bilo iseljenje katolika za Bečkih ratova god. 1683./99. i početkom 18. stoljeća. Kada se, naime, vidjelo, da Bosna neće moći biti oslobođena od Turaka, nastao je pokret među kršćanima, da se iseljuju u slobodne zemlje. I tako se iselilo iz današnje Bosne i Hercegovine blizu 100.000 Hrvata katolika.[82] Istina, starijim bosanskim iseljivanjima i ovima za Bečkih ratova ima se zahvaliti, što Slavonija nije pomadžarena i ponijemčena, zatim da Mlečani nijesu uspjeli za svoga dugoga vladanja potalijančiti Dalmaciju, Istru i okolne otoke. Ali za samu Bosnu i Hercegovinu to je iseljenje bilo sudbonosno. Nakon Bečkih ratova u cijeloj Bosni i Hercegovini nije ostalo više od 25.000

---

[80] Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 194—213.

[81—83] O tome potanje pišem u trećem svesku *'Bosne i Hercegovine'*.

Hrvata katolika.[83] Svojom vanrednom životnom snagom i zdravim ćudoređem, od toga broja oni su se do danas umnožili na 700.000, dakle za punih 24 puta. Da nije bilo navedenih iseljivanja, danas bi u Bosni i Hercegovini bilo preko dva milijuna Hrvata katolika i u Bosnu se ne bi bili doselili Vlasi, da obrađuju begovske zemlje, koje su napustili Hrvati katolici. Tako bi danas Hrvati katolici i muslimani činili ogromnu većinu stanovništva, a vlaških potomaka, koji se danas zovu i osjećaju Srbima, ne bi bilo nego u istočnoj Bosni i Hercegovini, i ti ne bi činili više od 12—15% pučanstva, koji broj oni nijesu nigda prekoračili do Bečkih ratova god. 1683./99.[84]

I u samu slobodnu Hrvatsku i oslobođene krajeve za Bečkih ratova doselit će velik broj neslavenskih Vlaha pravoslavne vjere, koji će prošarati cijeli hrvatski državni prostor. Te Vlahe i pravoslavnu Crkvu Austrija će tetošiti i pomagati na štetu Hrvata iz svojih vojničkih ciljeva. Tijekom vremena, napose u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, te će Vlahe srpski pravoslavni svećenici učiti, da su oni Srbi, kada pripadaju »Srpskoj pravoslavnoj Crkvi«, a Mađari će ih iskorišćavati, da oslabe svoju saveznu državu Hrvatsku i da Hrvatima ometaju slobodni i državni život i razvitak.

---

[84] Gl. A. Solovjev, 'Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne', *Godišnjak ist. dr. BiH* I, Sarajevo 1949., 71 sl.

III.
HRVATSKO PODRIJETLO B. H. MUSLIMANA

Jedna od velikih posljedica turskoga prodora u Bosnu bila je ta, da je znatan broj Hrvata prešao na islam. Mi smo gore naveli, da su staro, domaće stanovništvo današnje Bosne i Hercegovine sačinjavali isključivo Hrvati, i to Hrvati katolici i bogomili, s malim brojem pravoslavnih Hrvata u Travunji i istočnom dijelu Zahumlja, u današnjem kotaru Ljubinju.[85]

Udio bogomila u islamizaciji Bosne i Hercegovine

U svojoj raspravi »Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne«, prof. A. Solovjev god. 1949. kušao je dokazati, da današnji b. h. muslimani potječu isključivo od bogomila.[86] To bi opet utvrđivalo, da su muslimani bili hrvatskoga podrijetla, jer su sredovječni bogomili u Bosni i Hercegovini bili pravi čisti Hrvati, kao i njihova braća Hrvati katolici.[87] Međutim, suvremeni izvori, zapadni i turski, koje smo mi pomno proučili, govore, da velika većina današnjih b.h. muslimana potječe od domaćih Hrvata katolika.[88] Iz tih izvora proizlazi, da je muslimana u onodobnoj Bosni i Hercegovini god. 1620. bilo do 900.000.

---

[85] Gore str. 109. sl.

[86] A. Solovjev, *n. dj.* 42—79.

[87] Gl D. Mandić, *Bogomilska crkva,* passim.

[88] O tome potanje govorimo u trećem svesku djela Bosna i Hercegovine.

U našem djelu »Bogomilska crkva bosanskih krstjana« mi smo dokazali, da prije pada Bosne nije bilo bogomilskih vjernika više od 80—90.000.[89] Da su svi ti prešli na Islam, od navedenoga broja ne bi se moglo namnožiti do god. 1620. ni 150.000 muslimana, a kamo li njih 900.000. Ovo umnoženje muslimana u Bosni ne može se pripisati ni doseljenju muslimana iz azijskih krajeva. Carigradski profesor Omer Lutfi B a r k a n, u opsežnoj raspravi o naseljenju Turaka u Evropi, nije našao ni jednoga slučaja, da bi se turski ili drugi azijski muslimani naselili u Bosni, pa ni u maloj skupini.[90] Strano doseljenje isključuju novoobjelodanjene sultanske naredbe iz god. 1565.—1589., u kojim se kaže, sa su bosanski Poturi, naime b. h. muslimani seljaci, domaći ljudi, »stari mještani«, »koji ne znaju turski«.[91] Muslimani seljaci, koji su već tih godina činili dvije trećine islamskih sljedbenika u Bosni i Hercegovini, potječu od starih b. h. urođenika Hrvata, bogomilskih vjernika i katolika.

U doba vjerske slobode katolici nijesu prelazili na islam

Prema suvremenim izvorima, zapadnim i turskim, do islamizacije Bosne i Hercegovine došlo je na ovaj način:

---

[89] D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 417—423.

[90] Omer Lutfi Barkan, 'Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman', *Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul XI*, Istanbul 1949./50., 67—131.

[91] I. H. Uzunčaršili, Kapukulu Ocaklari I (1943.), 103, 106, 108; J. Šidak, *Hrvatski Zbornik* VIII, Zagreb 1955., 220.

Osvajajući Bosnu, Mehmed II. pogubio je bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića i velik broj tadašnjih bosanskih upravnika.[92] Velikaši, koji su preživjeli propast bosanskoga kraljevstva, pobjegli su u Dalmaciju i u druge hrvatske zemlje. Kada je Sultan na povratku stigao u kraljevski dvorac Milodražje kod Fojnice, dne 28. svibnja 1463., izašao mu je u susret fra Anđeo Zvizdović, starješina franjevačke bosanske kustodije, i zatražio slobodu katoličke vjere u novoj državi turskoj. Bosanski kustos bio je i u slobodnoj Bosni jedno od najuglednijih i najutjecajnijih osoba u državnom životu.[93] Njega sada Sultan prima kao pravoga i jedinoga predstavnika bosanskoga naroda i izdaju mu A h d - n a m u, svečanu povelju u obliku ugovora, koje su sultani izdavali vrhovnim predstavnicima drugih država.[94] U toj povelji Sultan daju punu slobodu osobnu, imovinsku i vjersku bosanskim franjevcima, i, neupravno, vjernicima, za koje se oni brinu. Svoju povelju Sultan ovom svečanom zakletvom zaključuje: *»Pošto su spomenuti stekli moju*

---

[92] Gl. gore bilj. 77.

[93] Tako god. 1452., kada se kralj Tomaš izmirio s Petrom Vojslavićem, najmoćnijim bosanskim velikašem, papa Nikola V. naredio je svome legatu biskupu Tomi Tomašiću, bosanskom vikaru Robertu Ulcinskomu i k u s t o d u B o s n e, da se brinu, da taj mir bude nepovredivo održan (Theiner, *Mon. Hungariae* II, 265; *Acta Bosnae,* 216, br. 923.). Dne 18. prosinca 1451. kralj Tomaš sklapajući savez s Dubrovčanima, da će taj vjerno držati, kune se pred papinskim legatom Tomom i pred kustodom Bosanske kustodije, kojemu se daje prednost pred svim državnim velikašima: »i rotismo (se) prid' ocem' ligatom' biskupom' hvar'skim' i p r i d' o c e m' k u š t o d o m'... i svidoci vlastele kralev'stva mi voevoda Petar' Voisalić'...«, Lj. Stojanović, *Povelje* I/2, 120.

[94] Ahd-nama Mehmeda II. od 28. svibnja 1463., koju je izdao Bosanskom kustosu fra Anđelu Vrhbosanskomu, po obliku i zakletvi veoma je slična poveljama, koje su izdali Dubrovčanima, Murat II. god. 1442. i Mehmed II. 10. XI. 1459. te Bajzit II. 22. XI. 1481. (gl. Stojanović, *Povelje* I/2, 232, 239 i 289). Prve dvije sačuvane su u suvremenom prijepisu, a zadnja u originalu.

carsku zapovijed, milost i naklonost, kunem se velikom zakletvom: stvoriteljem neba i zemlje i sa 7 musafa i s vrhovnim prorokom i 124.000 proroka i sabljom, kojom se pašem, da se ovomu, što je napisano, neće učiniti ni trunak protivno, dokle su vjerni mojoj službi i zapovijedi.« [95]

Dok je živio fra Anđeo Zvizdović († 1498.), franjevci i bosanski Hrvati katolici držali su se mirno i lojalno prema novoj turskoj vlasti. A i turski upravnici u prva vremena pomno su gledali, da nitko ne bi povrijedio narodne i vjerske osjećaje novih podanika. Katolicima su puštali potpunu slobodu, i oni su na mnogim mjestima podigli novi crkve, ili su stare drvene zamijenili kamenim zgradama.[96] Da bi bosanski Hrvati imali prividnost, da se nije ništa bitno promijenilo u Bosni, Turci su obnovili i čast »bosanskih kraljeva« i tu povjerili preživjelim članovima bivše bosanske kraljevske obitelji Kotromanića.[97]

U prvim godinama, na islam je prešao lijep broj bogomilskih vjernika, jer se u njihovim dušama bilo nakupilo previše mržnje i otpora protiv Katoličke Crkve i bosanskih kraljeva Tomaša i Stjepana Tomaševića, koji su pomagali katoličke vjerovjesnike u prevođenju bogomila na katoličku vjeru. Katolici, osim rijetkih pojedinaca nijesu prelazili na islam. Prema turskim službenim defterima, koji su se do danas sačuvali izvorno u Carigradu, god. 1477., dakle 14 godina poslije pada Bosne, u Foči, sjedištu turskoga

---

[95] J. Matasović, *Fojnička regesta*, Spomenik 76, Beograd 1930., 103; D. Mandić, *Acta Franciscana Hercegovinae* I, Mostar 1934, 6; *Istorisko-pravni Zbornik II*, Sarajevo 1949, 204.

[96] Gl. dolje bilj. 106.

[97] Gl. S. Ćirković, 'Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine', *Istorijski Glasnik* 1954., 123—131; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 48 sl.

upravitelja (sandžaka) za Hercegovinu, bilo je 227 kršćanskih kuća, 33 odrasla neoženjena i 5 udovica, a samo tri muslimana.[98] Tada su katolici u tom mjestu obavljali vjersku službu u lijepoj romanskoj crkvi iz XII. stoljeća, koja je kasnije bila pretvorena u Carevu džamiju, koja i danas postoji.[99] God. 1485. u Hlivnu su bile 63 katoličke kuće i nijedna muslimanska,[100] a u Visokomu, glavnom mjestu stare kraljevine Bosne, te su godine bile 232 katoličke kuće, 12 odraslih neženja i samo 7 muslimana,[101] po svoj prilici državnih upravnika i sudaca. Prema turskom službenom defteru iz god, 1489., koji se i danas čuva u Carigradu, te je godine bilo u Bosanskom sandžakatu koji se protezao do Novoga Pazara do Sane i od Ivan-planine do Maglaja, kršćana: 25.068 obitelji, 1.332 udovice i 4.026 neoženjenih. Muslimana je bilo: 4.485 obitelji i 2.348 odraslih neženja.[102] Današnji povjesničari obično uzimlju, da su tadašnje bosanske obitelji prosječno imale po 5 članova. Tako bi god. 1489. bilo u Bosanskom sandžakatu kršćana 130.698 ili 80.07%, a muslimana 24.773 ili 19.93%. Budući da se još tada u Bosni živjelo zadružno, a na osnovu podataka, koje imamo za katoličke obitelji iz 17. i 18. stoljeća,[103] mi mislimo, da se broj tadašnjih bosanskih obitelji ima množiti s osam, tako da je godine 1489. bilo u Bosanskom sandžakatu: kršćana 205.902

---

[98] Gl. Ing. Alija Bejtić, 'Povijest i umjetnost Foče na Drini', *Naše Starine* III, Sarajevo 1956., 34.

[99] *N. dj.*, 49 sl.

[100] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 151.

[101] *N. dj.*, 147.

[102] *Historija naroda Jugoslavije* II, Zagreb 1959., 121.

[103] Gl *Acta Bosnae*, 477 sl.; D. Mandić, *Chroati Catholici B. et H.*, Chicago-Roma 1962., passim.

ili 84.42%, a muslimana 38.228 ili 15.58%. Ovi prvi, početni muslimani potjecali su od reda, kako smo već rekli, od Hrvata vjernika bogomilske crkve.

Prvi veliki progon b. h. Hrvata katolika i njihov prelaz na islam

God. 1512. Turci su oborili Srebreničku banovinu i osvojili veći dio zemalja oko Spreće i Usore.[104] God. 1513. osvojili su Sinj, Čačvinu i Nutjak.[105] Za tih ratova Hrvati katolici i franjevci u Bosni mora da su previše jasno pokazali svoju ljubav prema slobodnoj braći i te nastojali pomagati u borbi s Turcima. U svakom slučaju, Turci su tih vremena temeljito promijenili svoje blago držanje prema b. h. katolicima i te stali krvavo progoniti. U prvom Zakoniku Bosanskoga sandžakata iz god 1516. Turci su unijeli ovu zakonsku odredbu: *»Podignute su crkve u nekim mjestima, u kojima ove nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti; a oni nevjernici i dušobrižnici, koji, boraveći u njima, uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje, neka se kazne strogo i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama (siyaset)«.*

»Neka se poruše križevi, koji su postavljeni na putevima i neka se ne dopušta, da ih ubuduće postavljaju. A ako ih postave, neka se kazne tjelesnom kaznom oni, koji to urade. A onaj kadija, u

---

104—105 H. Šabanović, *n. dj.*, 170—172, 191.

ijem se kadiluku to dogodi, pa to ne zabrani i ne riječi, to će biti razlog, da se svrgne«.[106]

Ovaj zakon, u kojemu se kršćanski vjernici njihovi dušobrižnici proglasuju neprijateljima ržave, protiv kojih valja postupati s najstrožim aznama, ne odnosi se na pravoslavne, koji su u doba vjerno služili Turcima i nijesu bili proonjeni. Nema govora izravno ni o bogomilskim ernicima, jer ti nijesu imali crkava niti su štovali riževe.[107] Radi se samo o Hrvatima katolicima, oje se počinje zakonski progoniti kao neprijatel- turske države. Navedena zakonska naredba poovljena je u Zakoniku za Bosanski sandžakat iz od. 937./1530.,[108] zatim u nešto blažem obliku u akoniku za sve b. h. sandžakate god. 46./1539.,[109] i u prvotnom strogom obliku u Zaoniku za Bosanski sandžakat god 948./1542.[110] a osnovu navedenoga zakona, u Bosni je god, 516. otpočeo jaki progon Hrvata katolika. Rušilo crkve, ubijalo i zlostavljalo franjevce i njihove ernike. Ti su progoni doscgli vrhunac god. 524., kada su bili porušeni franjevački samostani u itjeskoj, Visokomu, Fojnici, Kreševu i Konjicu,[111]

---

[106] *Kanuni i Kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, ški, crnogorski i skadarski sandžak. Monumenta turcica hist. Slav. Merid. ustrantia,* sv. I, Sarajevo 1957, 31.

[107] Gl. D. Mandić, *Bogomilska Crkva,* 110—115, 385—389.

[108] *Kanuni i Kanun-name,* 43.

[109] *N. dj.,* 56.

[110] *N. dj.,* 66.

[111] Gl. D. Mandić, *Acta Franciscana Hercegovinae* I, Mostar 1934., —22.

a malo kasnije i u Mostaru.[112] Nešto mlađi suvremenik tih događaja, Franjo Gonzaga, general franjevačkog Reda, navodeći rušenje prvih četiriju glavnih samostana, nadodaje ovo:

»I u tom rušenju toliko su pretrpjeli progona siromašni fratri, da su mnogi od njih bili posječeni, drugi izmrcvareni, a ostali se spasili bijegom.« [113]

Pod pritiskom tih progona prešlo je na islam od 120—150.000 Hrvata katolika u današnjoj Bosni i Hercegovoni. Većina njih, osobito onih po selima, islam su primili samo vanjskim načinom, a u duši i u kući htjeli su ostati katolici. Takvi su uzeli islamska imena, ali su pridržali i ona svoja stara kršćanska; svoju su djecu sunetili, ali su ih tajno dali od fratara krstiti.[114] Oni su postupali slično onome, kako danas rade mnogi kršćani u komunističkim zemljama. Da dobiju kakvu službu i da mognu živjeti, mnogi od tih upisuju se u komunističku partiju, koja načelno ispovijeda i od svojih članova traži bezvjerje, ali ti u duši zadrže kršćansku vjeru i tajno se vjenčavaju, krste svoju djecu i primaju kršćanske sakramente. Radi navedenoga dvopolničarstva, onodobne muslimane seljake nazivaju i turski i kršćanski izvori »Poturima«, t. j. pola muslimani i pola kršćani.

---

[112] O rušenju franjevačke crkve u Mostaru postoje u arhivu franj. samostana u Makarskoj dva turska izvorna dokumenta iz god. 1556., koje ćemo u dogledno vrijeme objelodaniti.

[113] »In qua quidem eversione tanta tribulatio pauperculos fratres sequuta est, ut plures eorum caesi, aliique vulnerati fuerunt, alii vero fuga sibi consuluerunt...«, F. Gonzaga, *De origine Seraph, Religionis,* Romae 1578., 513; D. Mandić, *Acta Franciscana Herc.* I, 18.

[114] »In Bosna i frati battezzano, e non s'astengono n'anco fuori della Prouintia, di battezzare li figliuoli de Turchi«, 'Izvješće ap. vizitatora Petra Masarechi 1623./24.', *Starine JA,* sv. 39. 14, Gl. također bulu *Cunientes* pape Urbana VIII., od 23. IX. 1625. (J. Jelenić, *Izvori, GZM XXIV* (1912.), 446. sl.

Kako onodobni izvori ističu, ti su se Poturi namjeravali povratiti na katoličku vjeru, da je brzo došlo do oslobođenja Bosne, kako su se oni tada nadali.[115] Ali već drugi i treći naraštaj drukčije je mislio i tvrdo se držao islama.

Progoni ovih godina protegli su se i na crkvu »bosanskih krstjana«. Mavro O r b i n i, prvi povjesnik Bosne, piše, da je god. 1520. nestalo kuća (samostana) »bosanskih krstjana«,[116] a njegov nešto mlađi suvremenik Petar M a s a r e c h i tvrdi, da je te godine nestalo i njihova krivovjerja, dotično i vjernika bogomilske crkve.[117] Lijep broj bogomilskih vjernika za mirnih godina 1463. do 1516. slijedio je drugu svoju braću Hrvate i prešao na katoličku vjeru. Kada su god. 1520. bile uništene zadnje kuće »bosanskih krstjana« i oni bili poubijani ili pobjegli iz zemlje, ostaci njihovih vjernika prešli su na islam, ili na pravoslavlje, koje tih godina nije bilo progonjeno. O velikom prelazu Hrvata katolika na islam od god. 1516. do 1528./30. govore nam izvorno sačuvani Popisi sandžakata na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.[118] Te je Popise proučio i objelodanio carigradski profesor Omer L. Barkan u reviji carigradskoga sveučilišta god. 1950. Tu prof. Barkan navodi ovu vjersku statistiku kuća (obitelji) po b. h. sandžakatima:

---

[115] Pitanja Potura potanko sam obradio u trećem svesku djela *Bosna i Hercegovina.*

[116] M. Orbini, *Il regno de gli Slavi,* Pesaro 1601., 354.

[117] *Starine JA*, sv. 39, 44.

[118] O izvorno sačuvanim turskim defterima iz god. 1455. do god. 1630., koji se odnose na današnje zemlje Bosne i Hercegovine, gledaj: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk,* 106—108; M. T. Okić, 'Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après documents turcs inédits', *Südost-Forschungen XIX* (1960.), 117—122.

Sandžakat	muslimanskih kuća	kršćanskih kuća	svega kuća
Bosna	16.935	19.619	36.554
Hercegovina	7.077	9.588	16.665
Zvornik	2.654	13.112	15.766
Svega	26.666	42.319	68.985 [119]

Prof. Barkan primjećuje, da u tu statistiku nijesu unesena tri kadiluka tadašnje Hercegovine, koja su se protezala do srednje Cetine u današnjoj Dalmaciji. Barkan računa, da je u tim kadilucima tada bilo oko 30.000 kršćaniskih kuća.[120] Mi mislimo, da je od toga broja bilo 15.000 kršćanskih kuća i oko 1.000 muslimanskih kuća na prostoru današnje Hercegovine. Dosljedno tome, god. 1528./30. bilo je u sva tri bosansko-hercegovačka sandžakata muslimanskih kuća 27.666, a kršćanskih 57.318. Ako taj broj kućnih zadruga pomnožimo s osam, proizlazi, da je god. 1528./30. bilo u tadašnjoj Bosni i Hercegovini 221.328 muslimana ili 32.56%, a kršćana 458.502 ili 67.44%. God. 1489. u Bosanskom sandžakatu bilo je muslimana 38.228, a u druga dva sandžakata oko trećinu toga broja, tako da je tada bilo muslimana svega oko 50.000. Taj broj popeo se je do god. 1528./30. u Bosanskom sandžakatu na 135.480., a zajedno s druga dva sandžakata na 221.328. Tih vremena muslimani u Bosni i Hercegovini nijesu se mnogo množili naravnim načinom, jer je njihova mladost ginula u neprestanim ratovima i od zaraznih bolesti, koje su Turci donosili iz Azije. Ako su se ipak u navedenom razdoblju muslimani umnožili od 50.000 na 221.000, taj je prirast nastao samo prelazom zadnjih ostataka

[119] Omer L. Barkan, *n. dj.*, 129.

[120] O. L. Barkan, *n. dj.*, 130 sl.

bogomilskih vjernika i prelazom od 120—150.000 Hrvata katolika na islam.

Daljnji progoni i prelaz Hrvata katolika na islam do konca 16. stoljeća

Mi smo već spomenuli, da su neprijateljski zakoni protiv katolika i njihovih svećenika bili obnovljeni u b. h. zakonicima iz god. 1530., i 1539. i 1542.[121] Prema tome, progoni katolika nastavili su se i nakon god. 1528./30., iz kojih godina potječu navedene statistike o vjerskom stanju u Bosni i Hercegovini. Ti su progoni bili napose pojačani za ratova u Slavoniji i Dalmaciji od god. 1536. do 1540. te za Ciparskog rata 1570.—1573.[122] Zbog neprestanih ratova i slaboga stanja državnih financija, Turska je god. 1582. za četiri puta povećala harač na kršćane, a izvanredne namete za šest puta.[123] Ti veliki nameti i drugi progoni učinili su stanje Hrvata katolika u Bosni nesnosnim, pa se prelaz na islam nastavio tijekom cijeloga 16. stoljeća. Do konca toga vijeka u tadašnjoj Bosni i Hercegovini moralo je prijeći na islam daljnih 300.000 Hrvata katolika. Tomu broju valja pridodati oko 60.000 slavonskih Hrvata katolika, koji su prešli na islam od pada Požege god. 1537. do pada Virovitice i Čazme god. 1552., te oko 100.000 Hrvata katolika u Turskoj Hrvatskoj, od Sane do Une, koji su prešli

---

[121] Gl. gore bilj. 109 sl.

[122] Gl. Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata* III/1, Zagreb 1911., 104 i dalje; Mijo Vj. Batinić, *Djelovanje franjevaca*, sv. II, Zagreb 1883., 1—67; Stj. Zlatović, *Franovci države Presv. Otkupitelja i hrv. puk u Dalmaciji*, Zagreb 1888., 34—48.

[123] *Historija naroda Jugoslavije* II, 142 sl., 484.

na islam, kada su ti krajevi došli pod Tursku od god. 1528. do 1592.[124] Na taj način, još prije konca 16. stoljeća Hrvati muslimani postaju većina pučanstva u Bosni i Hercegovini, a Hrvati katolici potisnuti su u manjinu, koja će su ubuduće boriti samo, da se održi na životu.

Od suvremenih pisaca, koji govore o prelazu Hrvata katolika u Bosni i Hercegovini na islam tokom zadnjih triju četvrti 16. stoljeća, spomenut ćemo ove:

Francuski diplomata Filip du Fresne-Canaye god. 1572. prošao je istočnim krajevima Hercegovine i prenoćio u Foči. Za muslimane toga grada i njegove okolice on kaže, da su prije svi bili kršćani, pa se isturčili.[125] Jeronim Zlatarić, bosanski plemić, god. 1599. proputovao je svoju staru domovinu i o svojim zapažanjima podnio izvješće austrijskom nadvojvodi Ferdinandu. Tu on, između ostaloga, piše:

»U toj pokrajini ima veliki broj Potura, koji su negda bili kršćani, pa su zbog velikoga progona neprijatelja postali muslimani, ali nijesu dobri ni Turci ni kršćani.« [126]

Zlatarić, kao i drugi onodobni zapadni pisci, muslimane zovu Turcima, pravoslavne raskolnicima (schismatici), a katolike kršćanima. Zlatarić ovdje svjedoči, da su Poturi, naime muslimani seljaci, koji

---

[124] O tome potanje u trećem svesku *»Bosne i Hercegovine«*.

[125] M. Dinić, 'Tri francuska putopisca XVI veka o našima zemljama', *Godišnjica N. Čupića XLIX* (1940.), 98 sl.

[126] »Nella prouintia (di Bosna) con gli confini sotto custodia di detti padri vi (è)... un numero grande di Puoturi, li quali a un tempo sono stati christiani, et della grand tirannide de nemici fatti Turchi, et questi non sono ne Turchi buoni, ne christiani...«, Izvješće J. Zlatarića god. 1599., K. Horvat, *Novi hist. spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja, GZM* XXI, Sarajevo 1909., 60 sl.

su već tada činili veliku većinu b. h. muslimana, prešli na islam s katoličke vjere. Njegovo svjedočanstvo ima posebnu vrijednost, jer je on kao Bošnjak neke stvari sam znao iz vlastitog znanja, i o prelazu domaćih Hrvata katolika čuo od onih, koji su to doživjeli, počevši od prvoga progona god. 1516. pa do god. 1599.

Veliki progoni katolika od god. 1606.—1640. i god. 1648.—1669. i konačni prelaz Hrvata katolika na islam

U neuspješnom 14-godišnjem ratu god. 1593.—1606. Turska se carevina novčano istrošila, ugled sultanu je pao, a nezadovoljni i slabo plaćeni janjičari postali neposlušni i nasilni. Od god. 1617. do 1648., oni su pet sultana svrgnuli s prijestolja i dvojicu od njih usmrtili.[127] Pad ugleda središnje vlasti u Carigradu odražavao se i u pokrajinama. U Bosni su tih godina nastali strašni progoni, ubijanja i pljačkanja bespravne katoličke raje i franjevaca. O tome nam govore mnogi suvremeni izvori, latinski u rimskim arhivima i oni turski u arhivima franjevačkih samostana, napose onih u Fojnici i Makarskoj. Sam sulatan Osman II. (1618.—1622.) na početku svoje vlade uzimljući bosanske franjevce u zaštitu, veli: »da ih sada vojvode, subaše i drugi javni činovnici nizmjerno napadaju«.[128] Bosanski provincijal fra Martin B r g u l j a n i n na 26. lipnja 1633. piše Perfektu Sv. Kongregacije de Propaganda ovo:

---

[127] Gl. N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* IV, Gotha 1911,. 32 i dalje.

[128] J. Matasović, *Fojnička regesta*, 128, br. 263.

»Siromašni fratri s tolikim krvavim znojem obrađivali su ovaj mali vinograd (Gospodnji), da je u tom radu njih 15 bilo posječeno, drugi su bili nabijeni na kolac, neki su najokrutnije batinjani po tabanima, i nema fratra u habetu, koji ovo zadnjih deset godina nije dobio svoj dio«.[129]

Za ovih teških progona pokolebali su se Hrvati katolici i u onim krajevima, koji su dotle bili postojani u svojoj kršćanskoj vjeri. Tada su katolici srednje Bosne, potomci nekadašnjih katoličkih rudara, gdje su franjevci od početka svoje Vikarije bili usredotočili glavne svoje snage, listom prešli na islam. O tome nam govore, između ostalih, ovi suvremeni izvori:

Dne 24. II. 162. bosanski biskup B a l i č e v i ć tužno piše papi Pavlu V., da je teško narod održati u pravoj vjeri, »pošto se svakim danom broj nevjernika (muslimana) povećava, a nesretni vjernici se u broju smanjuju.«[130] Dnevno povećavanje muslimana i smanjivanje katolika bilo je prelazom Hrvata katolika na islam.

Poznati Isusovac Bartul K a š i ć god. 1612. i 1613., po naredbi pape Pavla V. obišao je Srijem, Slavoniju i krajeve Pečuha i Temišvara. Na svom povratku u Rim, između drugoga, Papi je saopćio ovo:

---

[129] »... i poveri frati con tanto sudore del sangue hanno coltivata guesta pocha vigna, la qual coltivando sono stati 15 amazzati, altri impalati, alcuni bastonati crudelissimamente su le piante; e non vi e frate da dieci anni nel habito, che non habbia hauto la parte sua«, *Acta Bosnae,* 411, br. 1308.

[130] »... Perchè gli infedeli si augmentano ogni di et poueri fideli si sminuiscono...« pismo biskupa Franje Baličevića papi Pavlu V. od 24. veljače 1612. *GZM XXI* (1909), 333, br. 115. U pismu od 10. studenoga 1613. isti biskup piše papi Pavlu V.: ... mancando di giorno in giorno il numero di quelle (anime christiane) per li strani agraui et opressioni dalli Turchi«, *n. dj.*, 342, br. 129.

»Ta dva nedostatka (manjak svećenika i biskupskih pohoda) bili su uzrokom, da su se mnogi kršćani (katolici) ovih krajeva, i u samoj Bosni, poturčili«.[131]

Papinski pohoditelj Petar Masarechi god. 1624. izvijestio je Sv. Kongregaciju de Propaganda:

»Na području Sutjeske u prošlim godinama otpalo je od (katoličke) vjere oko šest do sedam tisuća duša.«[132]

U istom izvješću Masarechi piše, da je tada bilo u Bosanskom pašaluku 900.000 muslimana, 300.000 katolika i 150.000 pravoslavnih.[133]

God. 1626., po nalogu cara Ferdinanda I., Bosnu je proputovao splitski plemić Atanazije Jurjević (Geogiceo) i u njoj točno proučio onodobne prilike. On veli, da je tada bilo u Bosni 250.000 katolika,[134] a za muslimane kaže ovo:

»Turaka ima daleko veći broj nego katolika i raskolnika. Ovdje pak treba primijetiti, da se od Turaka, koji rade zemlju, malo nade, koji govore turskim jezikom, i zbog toga, kada se ne bi bojali (smrtne kazne od ubojite) *vatre, gotovo svi bi postali kršćani, dobro znajući, da su njihovi predji bili kršćuni (katolici)«*[135]

---

[131] »Per questi dua mancamenti e auuenuto che molti christiani di queste prouincie e della Bosna istessa si sono fatti Turchi«, predstavka B. Kašića papi Pavlu V. god. 1613., De miseriis et apostasiis catholicorum imperii ottomanici, *Croatia Sacra* IV, Zagreb 1934., 250.

[132] »...nel territorio di Sutieska nei anni andati mancarono dalla fede christiana appresso sei o sette milla anime«, Kr. Draganović, Izvješće apost. vizitatora Petra Masarechija, *Starine JA*, sv. 39, 45.

[133] *N. dj.*, str. 8 i 43.

[134] M. V. Batinić, 'Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti' Starine JA, sv. 17, Zagreb 1885., 127.

[135] »Delli Turchi poi è molto maggior numero delli Cattolici e Scismatici; ma s'ha qui notare, che li Turchi che lavorano la terra, puochi si trovano che parlano lingua truchesca: e per se non temessero il fuoco, quasi tutti quelli si farebbero Christiani sapendo bene che li loro maggiori sono stati Christiani«, Relatione data all'Imperatore dal Sign. Athanasio Georgiceo del viagio fatto l'anno 1626., *Starine JA*, sv. 17, 128.

Hrvatski književnik Ivan Tomko M r n a v i ć,[136] šibenski kanonik i budući bosanski biskup, bio je starinom rodom iz Bosne. On je god. 1623. osobno proputovao Bosnu i u svojoj predstavci papi Urbanu VIII. god. 1627. napisao ovo:

»Govoreći u općim crtama, sada su dvije trećine stanovništva Turci, skoro svi kršćanskoga (katoličkog) podrijetla.«[137]

Kada je god. 1631. bio izabran za bosanskoga provincijala fra Martin Brguljanin iz Vareša, njegovi su protivnici javili u Rim, da mu je gotovo sva rodbina prešla na islam.[138] Tako je i god. 1635., kada se radilo, da fra Jeronim Lučić-Bogoslavić, isto iz Vareša, bude promaknut za biskupa, njegovi su neprijetelji javili Sv. Kongregaciji de Propaganda, da su mu braća Behrem, Alija i Pervan sa svojim obiteljima prešli na islam, i da će se »m i j e š a t i m i t r e s t u r b a n i m a«, ako Lučić bude posvećen za biskupa.[139]

---

[136] Ivan Tomko Mrnavić (1579.—1639.), šibenski pa svetojeronimski kanonik u Rimu, bosanski biskup od god. 1631. Njegov djed došao je iz Bosne u Šibenik. Gl. A. Pavić, 'Ivan Tomko Mrnavić', *Rad JA* 33, Zagreb 1875., 58—127: V. Jagić, *Archiv f. slav. Philologie* XXXIII, 111—134; K. Horvat, *GMZ XXI* (1909), 350—353.

[137] »Parlando per generalmente si tiene siano al presente doi terzi d'habitanti Turchi, quasi tutti di raza christiana, et un terzo di christiani«, *GZM XXI* (1909), 357.

[138] »Die 24 Junii in capitulo provinciae in ministrum eligitur pater Martinus »Barguglianin«, cuius cognati fare omnes Muhametanam fidem amplexi erant (*Arhiv. Sv. Kongr. de Propaganda*, vol. 73, fol. 163)«, E. Fermendžin, 'Chronicon Observ. provinciae Bosnae Argentinae' *Starine JA*, sv. 22, Zagreb 1890, 34.

[139] »Fuor di lui tutta linea dritta della sua parentela non vi è un catholico ma tre fratelli Turchi: Begrem, Alia et Peyvan... Le signorie loro considerino, che honor nostro sarà e di S. Chiesa, con farlo Vescovo, mescholando insieme le mitre con li tulbani turcheschi e mettendo le corone Pontificie sopra il capo della parentela putanesca... «, *Arh. Prop., l.cit. rif.*, sv. 152, fol. 350 r., Kr. Draganović, 'Katalog katoličkih župa XVII. vieka u BiH', *Croatia Sacra* XIII/XIV, Zagreb 1944., 97, bilj. 23.

Bosanski biskup fra Marijan M a r a v i ć, u svom izvještaju Sv. Kongregaciji de Propaganda god. 1655. piše:

»Stanovnici ovoga kraljevstva danas su Turci, rođeni i odmetnici, koji čine većinu, te katolici i raskolnici.«[140]

U riječniku biskupa Maravića »o d m e t n i c i« (rinegati) označuju ove, koji su osobno otpali od katoličke vjere i prešli na islam. Tih je god. 1655. bilo toliko, da je Maravić smatrao potrebnim istaći, da se tadašnja većina bosanskoga stanovništva sastoji dijelom od rođenih muslimana, kojima su roditelji bili muslimani, a dijelom od otpalih katolika, koji su sami ostavili katoličku vjeru i prešli na islam.

Splitski kanonik Petar V u k o s l a v i ć god. 1690. zabilježio je na kraju svoga prijepisa bosanskoga grbovnika, da su mnogi bosanski velikaši god. 1463. pred osvojiteljem Bosne pobjegli u Dalmaciju i druge zemlje, pa nadodaje:

»Drugi zaneseni ljubavlju domovine, odlučili su podnositi tiransku vlast Otomana, i možda za kaznu toga, mnogi su zanijekali (katoličku) vjeru i postali sljedbnici korana... Obitelji, koje su ostale pod vladavinom Turaka, i koje su s vremenom zagrlile Muhamedovu sljedbu, jesu ove: Predojević, Sokolović, Kositerović, Kosović, Kopčić, Gjamometović, Filipović, Alaupović, nazvani Alagić i mnogi drugi«.[141]

»Le famiglie poi, che restarono sotto il tirannico gouerno de' Turchi, e che col progresso del tempo

[140] »Gli habitanti di questo regno al presente sono li Turchi, la maggior parte *tanto nativi quanto rinegati,* cattolici e scismatici«, Acta Bosnae 476, br. 1420.

[141] »...altri transportati dall'amor della Patria si contentarono di soffrir il tiranico gouerno degl' Ottomani, e forse in pena di ci rinegarono molti la fede, e diuenero seguaci dell'Alcorano«...

abbracciarono la setta di Mahometto sono le seguenti trà le più conspicue — Predoeuich, Soccolouich, Cossiterouich, Cossouich, Copcich, Giamometouich, Filippouich, Alaupouich detta Alagich, et altre molte«, A. Solovjev, 'Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku', *GZM, N. S.* IX. Sarajevo 1954., 121 i 123. God. 1948. na »jedinoukupnom saboru« u Cetinju crnogorski kršćani odlučili su odmetnuti se od Turaka i priznati vrhovništvo Mlečana. Barski nadbiskup Josip Bonaldi (1646.—1653.) nagovorio je katolike, da se tome pokretu pridruže. Kada su pak Turci te iste godine Mlečane istjerali iz Bara i drugih primorskih krajeva koje su oni bili zaposjeli, Nadbiskup je pobjegao s mletačkim generalom Foskolom. Turci su nato pohvatali i ubili 73 narodna prvaka iz pobunjenih sela kao izdajice i odmetnike. Da izbjegnu smrt i gubitak imetka, katolici Bara i okolice, stari dukljanski Hrvati, listom su prešli na islam. O tome je u svoja dva pisma iste godine izvijestio Sv. Kongregaciju de Propaganda dubrovački franjevac fra Donat J e l i ć, rodom iz Spiča nedaleko Bara.[142] U prvom pismu Jelić piše:

»U Baru su posjekli 73 izabrana kršćanina iz sela i barski su kršćani katolici svi otpali od vjere.«[143]

U drugom pismu piše ovako:

»Kršćani u Baru, kada je Nadbiskup nagovorio Generala (Foscolo), da ga zauzme, da ne bi izgubili život i imanje, primili su vjeru Muhamedovu videći, da su 73 kršćanina bila ubijena kao pobunjenici i

---

[142] Fra Donat Jelić, rodom iz Spiča, bio je član franjevačke dubrovačke provincije. Umro je 29. IV. 1676. *Necrologium prov. Ragusianae* n. 490, *Analecta Franciscana* VI 445.

[143] »... in Antivari hanno tagliato 73 cristiani scelti delle ville e li cristiani d'Antivari tutti hanno renegato...«, *Arhiv de Propaganda, Scriu. rif.*, vol. 265, fol. 37 r.

izdajice.«[144] U isto vrijeme, od god. 1648. do konca Kandijskoga rata god. 1669., i u sličnim progonima, koje je ukratko god. 1633. opisao provincijal fra Martin Brguljanin,[145] i u Bosni je prešao na islam znatan broj Hrvata katolika. O tome u objelodanjenim izvorima imamo dva spomena u izvješću bosanskoga biskupa fra Nikole Ogramića iz god. 1675. Govoreći o svom pohodu u župi Varešu Ogramić kaže, da u gradu i u cijeloj vareškoj župi god. 1673. nije bilo nego 954. katolika. Na to Biskup nadodaje:

Ovdje je prije bilo veoma malo Turaka, sada su porasli na veoma velik broj,[146] naravno prelazom katolika na islam. U istom izvješću biskup Ogramić navodi, da je god. 1647. pohodio prostranu župu Bijelu između rijeke Brke, Spreče i Bosne, u današnjem kotaru Brčkom, i tu našao 995 katolika. Na to Biskup nadodaje:

»Svi su drugi, u velikom broju, Turci i raskolnici, iako su prije kratkoga vremena gotovo svi bili katolici.« [147]

To je jedan od zadnjih objelodanjenih spomena o prelazu b.h. kat. Hrvata na islam i pravoslavlje. Iako su se porođajem trajno jako množili, zbog dugih i neprestanih prelaza na islam, a ovdje ondje i na pravoslavlje, Hrvata katolika u Bosni i Hercegovini

---

[144] »... li cristiani d'Avtivari, quando l'Arcivescovo fece andar il Generale (Foscolo) a prenderla, per non perder la vita e la robba, hanno professato la setta Mahomettana vedendo l'occisione de 73 cristiani per ribelli et traditori... «, *n. mj.*, fol. 164 v.

[145] Gl. gore bilj. 129.

[146] »Hic Turcae nam pridem paucissimi fuere, nunc autem creverunt in amplissimum numerum«, J. Jelenić, *Spomenici, Starine JA,* sv. 36 (1918.), 141.

[147] »Caeteri sunt omnes in gravi numero Turcae et schismatici, cum ante parvum tempus fere omnes catholici fuerint«, J. Jelenić, *n. dj.*, 149.

početkom Bečkih ratova god. 1683./99. nije bilo više od 120.000. Ali i taj će broj iseljenjem u slobodne zemlje koncem 17. i početkom 18. stoljeća spasti na samih 25.000 duša.[148]

Udio Hrvata katolika iz okolnih pokrajina u islamizaciji Bosne i Hercegovine

U islamizaciji Bosne i Hercegovine imali su vidan udio i Hrvati katolici iz okolnih hrvatskih zemalja. Tu dolaze u obzir najprije brojno hrvatsko roblje, zatim »pribjezi«, preseljenje Hrvata muslimana za Bečkoga rata te, napokon, doseljenje Hrvata muslimana iz Crne Gore u Bosnu.

1. HRVATSKO ROBLJE. Jedna od najžalosnijih stranica hrvatske povijesti ispisana je tužnom sudbinom hrvatskoga roblja, s kojim se trgovalo cijeli Srednji vijek, a napose od dolaska Turaka u Evropu.[149] Već u prvoj provali u Bosnu god. 1386. Turci su odveli u ropstvo znatan broj roblja.[150] nakon poraza kralja Sigismunda u Bosni, Turci su provalili do Zagreba i odveli velik broj zarobljenika.[151] Te su se provale i zarobljivanje Hrvata iz Bosne i drugih krajeva ponavljale i kasnije, napose god. 1426., 1430., 1448., 1459., 1461. [152] Za vrijeme zaposjednuća Bosne god. 1463 ljetopisci pišu, da je odvedeno iz Bosne

---

[148] Gl. Izvješće apost. Vikara fra Mate Delivića koncem god. 1737, J. Jelenić, *Spomenici,* Mostar 1927., 32—64.

[149] Gl. A. Solovjev,'Trgovina bosanskim robljem do god. 1661.', *GZM, N. S.*I, Sarajevo 1946., 139—146; V. Vinaver, 'Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku', *Anali Hist. Instituta JA* II, Dubrovnik 1953., 125—147.

[150] Dubrovački državni arhiv, Lib. Ref. 384, K. J. Jireček, 'Die Wlachen u. Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa', Sitzungsb. der d. böhm. Gesselsch. der Wiss. in Prag. Jhrg. 1879., Prag 1880., 116. God. 1415.

[151] Gl. Vj. Klaić, *Povijest Hrvata* II/2, Zagreb 1901., 76.

[152] D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 134—139.

i Hercegovine do 100.000 zarobljenika.[153] Od pada Bosne pa tijekom cijeloga 15. i 16. stoljeća b.h. sandžaci i kasnije beglerbeg Bosanskoga pašaluka gotovo svake su godine provaljivali u hrvatske zemlje i sa sobom vodili brojno hrvatsko roblje. Suvremeni mletački ljetopisac Sanudo tvrdi, da je do god. 1533. odvedeno u ropstvo 600.000 Hrvata katolika iz raznih pokrajina.[154] Taj se broj do konca 18. stoljeća, dokle su trajale borbe s Turcima, popeo blizu do jedan milijun hrvatskih zarobljenika.[155]

Glavna tržišta za hrvatsko roblje bila su u Sarajevu i Skoplju u Macedoniji. Zakonik Bosanskoga sandžakata iz god. 937./1530. određivao je, da se na sarajevskom trgu uzimlje »od ovoga ko proda roba dvije akče i ko uzme (roba) dvije akče«, jednako kao i od onoga, tko proda ili kupi konja.[156]

Jedan dio hrvatskih zarobljenika ostao bi u Bosni i bio poislamljen, pa su ti pridonijeli svoj udio u islamizaciji ovih zemalja. Od hrvatskih zarobljenika spominjemo posebno Murad bega Tardića, prvoga zapovjednika Kliškoga sandžakata,[157] te Mehmedbega Filipovića, zagrebačkog kanonika i branitelja Siska, koji je zarobljen, poturčen i postavljen

---

[153] Dursun beg, turski suvremeni ljetopisac, priča, da je u Bosni god. 1463. zarobljeno bezbrojno mnoštvo naroda (gl. Gl. Elezović. *Turski izvori za istoriju Jugoslovena*, Beograd 1932., 66 i 69). Suvremeni poljski ljetopisac Jan Dlugoss tvrdi da je god. 1463. u Bosni zarobljeno 100.000 osoba, muških i ženskih, od kojih je 30.000 uvršteno u janjičare (J. Dlugossi, *Opera omnia*, ed. Al Przezdziecki, tom. XIV, Cracoviae 1878., 378).

[154] L. Katić, *Pregled Povijesti Hrvata*, Zagreb 1938., 160.

[155] Gl. Ml. Lorković, Narod i zemlja Hrvata, Zagreb 1939., 37—67.

[156] *Kanuni i Kanun-name, Monumenta turcica* I, Sarajevo 1957., 45.

[157] Gl. Safvet beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb 1931., 51 sl.

zapovjednikom Hlivna. Hlivanjski begovi Filipovići potječu od njega.[158]

2. HRVATSKI PRIBJEZI. Kako je osvojena Bosna bila pogranična zemlja s drugim hrvatskim zemljama, događalo se često, da pojedini Hrvati katolici, koji bi se zavadili sa svojim gospodarima ili vojničkim zapovjednicima, uskoče u Bosnu i tu se poislame. Tako se u turskim izvorima spominje, da god. 1506. više Poljičana odbjeglo u Tursku, među njima Ivaniš Nenadić, koga je brat bio turski vojvoda u Mostaru.[159] Nekima su od tih hrvatskih pribjega Turci početkom 16. stoljeća davali i vojničke timare u Bosni.[160]

3. PRESELJENJE HRVATA MUSLIMANA iz okolnih hrvatskih zemalja za Bečkoga rata god. 1683.—1699. Mi smo već spomenuli svjedočanstvo Isusovca Bartula Kašića, koji je god. 1613. izvijestio papu Pavla V., da je u Slavoniji i današnjoj Vojvodini i mnogo katolika prešlo na islam.[161] Još prije njega je bosanski biskup B a l i č e v i ć izvijestio Rim, da u Velikoj kod Požege ima 300 katoličkih kuća s 1.000 duša, »a ostali su stanovnici Turci«.[162] Apostolski pohoditelj Petar Masarechi, koji je god. 1624. prošao Slavonijom, tvrdi, da su oko Požege i Velika sela »puna Turaka«. 163 163 »... il territorio era pieno de Turchi«, Starine JA, sv. 39, 40 sl. Atanazije

---

[158] Gl. E. L(aszowski). 'Filipović Franjo', *Znameniti i zaslužni Hrvati,* Zagreb, 1925., 79—, Safvet beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci,* Zagreb 1931., 42.

[159] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk,* 191.

[160] *Historija naroda Jugoslavije* II, 121.

[161] Gl. naprijed bilj. 131.

[162] »... il borgo di Vellica 8 miglia lontano de Posega, nel quale et nelle ville vicine sono 300 case del rito latino, et anime 1000; il resto è habitato da Turchi...«, K. Horvat, *GZM,* XXI (1909.), 69.

Jurjević (Georgiceo) god. 1626. navodi, da se tada moglo podići vojnika muslimana u Cerničkom sandžakatu 5.000, a u Požeškom sandžakatu 15.000, od čega se po selima novačilo više od dvije trećine. [164]
Budući da od svega pučanstva u vojsci može služiti najviše svaka četvrta osoba, to nam govori, da je god. 1626. bilo u Slavoniji barem 80.000 muslimana, a od toga 56.000 muslimana seljaka. Među gradskim pučanstvom moglo je biti doseljenih muslimana iz Bosne, ali seljačko muslimansko pučanstvo su činili slavonski domaći Hrvati katolici, koji su prešli na islam nakon pada Požege god. 1537. i drugih krajeva do god. 1552. [165]

I u Srijemu, Bačkoj i Baranji bilo je muslimana građana i seljaka, koji su prešli na islam, kada su te zemlje bile zauzete od Turaka. Tako i u Lici i u manjem broju u Dalmaciji, u negdašnjem Kliškom i Krčkom (Kninskom) sandžakatu.

Kada je Turska za Bečkoga rata bila potisnuta iz Slavonije, Like i Dalmacije, mali dio muslimanskoga seljačkoga svijeta, navlastito u Lici,[166] povratio se na katoličku vjeru svojih starih roditelja, ali je velika većina tih muslimana Hrvata ostala uz islam, povukla se u Bosnu i Hercegovinu i pojačala tamošnje hrvatsko muslimansko pučanstvo. Suvremeni izvori navode, da je u samoj Požeškoj okolici ostalo 85 praznih

---

[164] Relatione del segn. Ath. Georgiceo, *Starine JA*, 17, 145 sl.

[165] Gl. gore bilj. 122.

[166] Takve su obitelji u Lici: Alagić, Alić, Dasović, Dautović, (H)asančajić, (H)asić, Hećimović, Mujić, Šaban, i druge; u Dalmaciji: Dizdar, Džapo, Čelić, Elezović, Kadić, i t. d. U rukopisu Jugosl. akademije u Zagrebu o Lici god. 1689. spominje se imenice više muslimanskih porodica, koje su se povratile na kršćanstvo (gl. T. Smičiklas, *200 god. oslobođenja Slavonije* I, Zagreb 1891. 151, b. 1; R. Lopašić, *Dva hrv. junaka*, Zagreb 1888, 44); isti *Spomenici Hrvatske Krajine* III, Zagreb 1889., 29 sl., br. 28.

»turskih sela«.[167] Za vrijeme Bečkoga rata računa se, da je doselilo u Bosnu i Hercegovinu oko 100.000 muslimana Hrvata iz hrvatskih oslobođenih krajeva u Dalmaciji, Lici, Slavoniji, Srijemu, Bačkoj i Baranji.[168]

4. PROTJERANI MUSLIMANI HRVATI IZ CRNE GORE. Mi smo već gore naveli, da su Hrvati kod svoga dolaska na Jadran naselili takozvani bizantski Ilirik od Budve do Valone u današnjoj Albaniji.[169] Nakon posjeda od 180 godina, Hrvati su izgubili albansko primorje, ali su u Duklji ostali cijeli Srednji vijek.[170] Prvoga dukljanskoga kralja Mihajla (1074.—1081.) suvremeni bizantski pisac Ivan Skilices zove; »vladarom onih, koji se zovu Hrvati«.[171]

Dukljanski Hrvati bili su katolici rimskoga obreda. Oko god. 1130., budući da su mu roditelji živjeli u izbjeglištvu u Ribnici (današnjoj Podgorici) u Crnoj Gori, Stjepan Nemanja morao je biti kršten po rimskom obredu, jer u toj zemlji tada nije bilo pravoslavnih.[172] Pravoslavlje je u Duklji počeo uvoditi Sava Nemanjić, uz pomoć svoga brata kralja Stjepana Prvovjenčanoga (1217.—1229.)[173] Ipak je u Duklji, koja se od 13. stoljeća počinje nazivati Crna Gora,

---

[167] Gl. T. Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije* II, Zagreb 1891., 32 sl.

[168] O tome potanje u trećem svesku »BiH«.

[169] Gl. gore bilj. 25.

[170] Ljetopis Popa Dukljnina, passim; D. Mandić, *Crvena Hrvatska,* passim.

[171] D. Mandić, *n.d.j.,* 132.

[172] Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 423 sl.

[173—174] Gl. I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija,* Zagreb 1902.; S. Stojanović. *Borba za samostalnost katoličke crkve u nemanjićkoj državi,* Beograd 1912.; K. St. Draganović, *Massenübertritte von Katholiken zur Orthodoxie,* Roma 1937., 14—24.

sve do turskih vremena velika većina pučanstva bila katolička. 174

God. 1479. Turci su pokorili Crnu Goru, i od te godine pojedini Hrvati Crnogorci počinju prelaziti na islam. Kako vidimo iz turskoga popisa Crnogorskoga sandžaka iz god. 1532., tada je bilo još veoma malo muslimana u Crnoj Gori.[175] Međutim, u drugoj polovici 16. stoljeća nastala je velika nestašica katoličkih svećenika u Crnoj Gori, što je imalo za posljedicu prelazak na islam i pravoslavlje. God. 1633., kada se svetojeronimski kanonik Juraj V u š k o v i ć povratio u svoju rodnu zemlju, u nutrini Crne Gore, nije našao nego samo jednoga staroga iznemogloga katoličkog svećenika.[176] Manjak katoličkih svećenika silio je crnogorske Hrvate katolike, da se za vjenčanja i krštenja djece obraćaju pravoslavnim popovima i kaluđerima, koji su uživali posebnu tursku zaštitu i živjeli u velikom broju u samostanima Sv. Gospođe u Cetinu, sv. Nikole u Rijeci, sv. Nikole na ostrvu Vranjici i Prečiste na rijeci Bojani.[177] Ipak, kako čitamo u izvješću barskoga nadbiskupa Marina B i z z e, još god. 1610. velika crnogorska plemena Bjelopavlovića, Pipera i Bratonožića bila su potpuno katolička, a od plemena Kuči jedna plovina.[178] Ali već god. 1633., kako je Juraj Vušković izvijestio Sv. Kongregaciju de Propaganda, većina plemena Bjelopavlovića

---

[175] Gl. statistiku prof. Brakan-a, *n. dj.*, 129.

[176] K. St. Draganović, *n. dj.*, 21.

[177] Navedeni samostani uživali su posebne pogodnosti i zaštitu turskih vlasti, kako se vidi iz Zakonika za Crnogorski sandžakat iz god. 1523., 1529/36., 1570. (Gl. *Kanuni i Kanun-name* 162, 172, 176.)

[178] F. Rački, 'Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610. po Arbanaskoj i staroj Srbiji', *Starine JA*, sv. 20, 136. sl.

bila je prešla na pravoslavlje, a 90 obitelji na islam.[179] Na 16. lipnja 1634. Vušković je pisao u Rim iz Šestana više Bara, da je većina tamošnjih katolika prešla na pravoslavlje i islam radi manjka svećenika.[180] Kako smo gore navcli, najveći broj crnogorskih Hrvata katolika prešao je na islam za velikog progona, koji je otpočeo god. 1648.[181] Te i slijedećih godina barski su Hrvati katolici prešli listom na islam, ali je bilo prelaza i po cijeloj zemlji. Većina katolika ipak je prešla na pravoslavlje, napose za episkopa Rufina II. Boljevića (1673.—1685.).[182]

Na Badnju noć god. 1709, na poticaj episkopa Danila (1697.—1733.) pravoslavni Crnogorci očistili su crnogorska Brda od muslimana; jedan dio su pobili, a drugi se spasio bijegom u Hercegovački i Bosanski sandžakat.[183] I kasnije, sve do sredine 19. stoljeća, kako se Crna Gora širila na račun Hercegovačkoga sandžakata, muslimani su bježali u Bosnu iz krajeva, koje bi Crna Gora dobila. Izbjegli crnogorski muslimani nosili su sa sobom i svoje hrvatsko ime, i ne jednom mjestu ili gradskoj mahali, gdje su se u većem broju naselili, dali su ime: »Hrvati« ili »Crnogorski Hrvati«.[184] Lijep broj današnjih muslimana u Sandžaku te u istočnoj Bosni i Hercegovini potječe od ovih izbjeglih Hrvata muslimana iz Crne Gore.

---

[179] K. St. Draganović, *n. dj.*, 20.

[180] »... maggoior parte di questi populi si sono fatti scismatici e Turchi per causa che non hanno delli buoni pastori«, *Propagandin, Arhiv Scritture rif.*, vol. 152, fol. 205 v. kod K. St. Draganović, *n. dj.*, 19, bilj. 2.

[181] Gl. gore bilj. 143 sl.

[182] Gl. K. St. Draganović, *n. dj.*, 14—24.

[183—184] Gl. (Kr. Draganović), *Hrvati i Herceg-Bosna*, Sarajevo 1940., 12.

Udio stranih naroda u islamizaciji Bosne i Hercegovine

Od stranih naroda, najveći udio u islamizaciji Bosne i Hercegovine imali su Turci i drugi turski podanici muslimani iz azijskih zemalja. Od zaposjednuća Bosne god, 1463. do god. 1878., kada je Austrija preuzela upravu zemlje, trajno je dolazio stalan broj turskih službenika u Bosnu, a u prva vremena i vojnika.[185] Ti su se nakon kraćega boravka u Bosni redovito vraćali u svoj rodni kraj, ali bi se po koji pojedinac i oženio u Bosni i tu trajno nastanio. Tako se u 16. stoljeću nastanila u Bosni obitelj budućih begova Čengića, koja potječe iz Kara-Su u Mezopotamiji (Irak).[186] Da tih stranih doseljenika nije nigda bilo mnogo, govori nam ta činjenica, što se nigdje u Bosni i Hecegovini nije mogla stvoriti malo veća kolonija Turaka, koji bi govorili svojim narodnim jezikom. Svi oni, koji su ostali u Bosni, bili su pojedinci, koji su se ženidbom s domaćim b. h. muslimankama Hrvaticama brzo pohrvatili i naučili jezik domaćega hrvatskog pučanstva. Broj svih Turaka i pripadnika drugih azijskih naroda, koji su se naselili u Bosni i Hercegovini tokom turskoga zaposjednuća od god. 1463. do 1878., teško će doseći 2-3% od svega domaćega muslimanskoga pučanstva u ovim zemljama. Medu muslimanima seljacima, koji već od konca 16. stoljeća čine dvije trećine b.h. muslimana,

---

[185] Gl. M. T. Okić, *n. dj.* 118 sl. God. 1530., B. Kuripečić radi znatnoga broja stranih vojnika po bosanskim tvrđavama muslimane smatra »pravim Turcima«, (B. Curipeschitz, *Itinerarium*, Innsbruck 1910., 34).

[186] S. Bašagić, 'Najstariji fenomen begova Čengića', *GZM* IX (1897.), 437 ssl.; *Wiss.Mitt.* VI. 478—487

nije bilo stranih doseljenika. Sav strani priljev odvijao se u gradovima i varošima, od kojih je u nekima bilo porodica istočnjačkoga porijekla od 10% i više.

Poslije Turaka, Vlasi su imali najveći udio u islamizaciji Bosne i Hercegovine. Sredovječni Vlasi nijesu bili ni Srbi ni Hrvati, niti uopće Slaveni, nego potomci negdašnjih rimskih veterana iz Maurske, koje su Rimljani bili naselili uz Dunav zbog obrane države.[187] Kada su Turci došli na Balkan, dobar dio Vlaha, osobito onih pravoslavnih, stupio je u tursku službu. Pojedinci Vlaha, osobito sinovi prvaka, prelazili su na islam, da tim sebi osiguraju bolje položaje i posjede u turskoj službi. Tako je god. 1467. prešao na islam sin Heraka Vraneša, moćnoga turskoga vojvode u istočnoj Hercegovini.[188] God. 1516. od 12 vlaških katuna (džemata) u Kupresu jednoga katuna bio je starješina Vlah musliman sin muslimana.[189] Najveći broj islamiziranih Vlaha spominje se god. 1566. u Pakračkom sandžakatu, u zapadnoj Slavoniji. Tu se navodi, da je od 398 vlaških kuća bilo 57 islamiziranih.[190] No ti »Vlasi« žive na baštinama svojih otaca, što nam govori, da se tu ne radi o pravim neslavenskim Vlasima, nego o domaćim slavonskim Hrvatima, koji su stupili u tursku službu, pa su im Turci zbog toga priznali »vlaška prava« u seoskoj upravi i u smanjenom plaćanju poreza.

---

[187] Gl. D. Mandić, *Postanak Vlaha prema novim poviesnim istraživanjima*, B. Aires 1956.

[188] F. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 136 sl.; *Historija naroda Jugoslavije II*, 86—88.

[189] H. Šabanović, *n. dj.*, 152.

[190] *Historija naroda Jugoslavije II*, 208.

Srbi nijesu imali udjela u islamizaciji Bosne i Hercegovine

Od god. 1354., kada su Turci osvojili Galipolje i prešli u Evropu, oni su za punih 100 godina provaljivali u srpske zemlje, jedan komad za drugim osvajali, dok nijesu god. 1459. osvojili zadnju srpsku kneževinu, zvanu Despotija.[191] Za tih provala i borba Turci su lijep broj Srba odveli u ropstvo i naselili po istočnom Balkanu i u Maloj Aziji. Naravno, ti su bili poislamljeni i s vremenom se izgubili u zemljama, gdje su bili naseljeni.

Pred turskim pritiskom ostaci slobodnih Srba nijesu se povlačili na zapad prema Bosni, nego na sjever uz Moravu, Ibar i Kolubaru prema Dunavu i Savi, da god. 1459. prijeđu te rijeke i spase se u današnjoj Vojvodini.[192] Osim pojedinih Srba koji su zajedno s Vlasima stupili u službu bosansko-hercegovačkih velikaša,[193] u izvorima se ne spominju nego samo jedna dvije male skupine, koje su iza Kosovske bitke god. 1398. pobjegle u Bosnu.[194] Prema tomu, god 1463. i slijedećih vremena u Bosni nije bilo pravih, etničkih Srba, koji bi mogli prijeći na islam.

Drugi razlog, što Srbi nijesu imali udjela u islamizaciji Bosne, jest taj, što Srbi pravoslavni, osim rijetkih pojedinaca, nijesu prelazili na islam.

Sultan Mehmed II., čim je god, 1453. zauzeo Carigrad, izdao je proglas i svečano zajamčio slobodu

---

[191] [192] Jireček-Radonić, *Istorija Srba* II, 73—214; IV, 95—104; *Historija naroda Jugoslavije* I, Zagreb 1953., 469—487; II (1959), 175—185, 818—828, 1118—1121.

[193] Gl. D. Mandić, 'Sredovječna Bosna bez Srba', *Hrvatska revija V*, B. Aires 1955., 450—460.

[194] Jireček—Radonić, *n. dj.* III. 198.

vjere i pravoslavne crkve. Odmah je dao izabrati novoga patrijarha Genadija, kojega je on sam svečano ustoličio.[195] Od tada pa sve do Bečkih ratova god. 1683./99. pravoslavna je crkva uživala slobodu u turskoj carevini, a patrijarhe su bili izjednačeni u časti s najvećim državnim službenicima, zvanima veziri. U turskom carstvu islamska je vjera bila državna, ali je i pravoslavlje kao crkva u državi, koja priznaje tursku vlast i s njom surađuje, bila slobodna i povlaštena vjera. Za to su pravoslavni svuda po Balkanu, pa i u srpskim zemljama, slobodno slijedili svoju vjeru i nijesu bili progonjeni, ni prisiljavani, da prime islam. Za sve vrijeme turske vladavine Srbi su po svim zemljama imali velik broj svećenstva, osobito kaluđera po brojnim manastirima. Ti, iako su stali na veoma niskom stepenu naobraženosti, zbog svoga svećeničkog reda, odijela i brade, kako kaže Masarechi, uživali su veoma veliki ugled u narodu,[196] pa su svojom trajnom prisutnošću i živom riječi znali održati u pravoslavnima ljubav prema kršćanstvu i odbojnost prema islamu.

Da Srbi pravoslavni nijesu prelazili na islam, srpski su povjesničari to i do sada isticali.[197] Ali, sada je to bjelodano dokazao turski povjesničar Omer Lutfi Barkan. On je na osnovu suvremenih turskih popisa iz prvih godina vladavine sultana Sulejmana Velikoga

---

[195] G. Phrantzes, *Chronicon, Lib.* III, cap. 11, Migne, *PG* 156, col. 894; ed. I Bekker, Bonn 1838. 304—308; J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* I, 426 sl.

[196] »... lasciando alta impressione nella mente d'un Popolo ignorante, che crede, che dalla bocca di quelli barbati uecchi non pu uscire se non cosa uera et certa«, *Starine JA*, sv. 39, 28

[197] St. Stanojević, *Istrija srp. naroda*, Beograd 1926, 239—274; A. Solovjev, 'Nestanak bogomila i islamizacija Bosne', *Godišnjak ist. dr. BiH* I, Sarajevo 1949., 60.

god. 1520./30. izdao slijedeće statistike muslimanskih i kršćanskih kuća u srpskim sandžakatima:

Sandžakat	muslimanske kuće	kršćanske kuće	svega kuća
Kruševac	881	25.759	26.640
Prizren	359	18.382	18.741
Smederevo	2.367	106.861	109.228
Vučitrn	700	18.914	19.614
Svega	4.307	169.916	174.223 [198]

Iz navedenih suvremenih statistika vidi se, da u srpskim zemljama god. 1520./30., dakle nakon puna dva ljudska naraštaja, poslije pada Smederevske despotije god. 1459., nije bilo muslimanskih kuća nego 4.307 ili 2.47% od svega pučanstva. I od tih isamskih obitelji većinom nijesu pripadali srpskom narodu, nego su bili doseljenici iz raznih turskih krajeva, koji su kao vojnici ili maloobrtnici i trgovci služili turskoj vojsci, ili su vršili razne upravne turske službe.

God. 1804. kada su Srbi poklali muslimane po svoj zemlji (»pokolj dahija«), određeni broj muslimana pribjegao je u Bosnu. Odatle prezimena: Valjevac, Užičanin, Beograđanin, itd. Po neki od tih pribjega mogao je uistinu potjecati od starih Srba, koji su pojedinačno prešli na islam. Ali većina je tih izbjeglica muslimana potjecala iz Bosne, od poislamljenih bosanskih Hrvata, koji su tokom stoljeća, a posebno koncem 18. i početkom 19. stoljeća, u turskoj službi kao upravnici ili vojnici doselili se u Srbiju.[199] Jedan dio tih pribjega potjecat će i od azijskih muslimana, koji su se u Srbiji poslavenili.

---

[198] O. L. Barkan, *n. dj.*, 129

[199] Gl. dolje bilj. 207.

U svakom slučaju, broj pribjega provoga srpskoga podrijetla, koji su se od pokolja spasili u Bosnu, bio je tako malen, da taj ne ulazi u statistički račun onih, od kojih potječu današnji b. h. muslimani.

Na osnovu naših istraživanja starih suvremenih izvora, današnji bosansko-hercegovački muslimani potječu:

1. Od b. h. Hrvata bogomilske vjere .. 10-20%

2. Od b. h. Hrvata katolika 70-75%

3. Od doseljenih Hrvata muslimana iz okolnih hrvatskih krajeva i Crne Gore 12-13%

4. Turskog i azijskog porijetla 2-3%

5. Vlaškoga porijetla 1-2%

Svega .... 95 - 105 - 100%

Kako iz navedenih statistika slijedi, današnji muslimani u Bosni i Hercegovini 95—97% potječu od Hrvata i u njihovim žilama nema više od 3—5% strane krvi. Prema tome, b. h. muslimani krvno spadaju medu najčišće Hrvate. Panonski Hrvati između Save i Drave i oni u Dalmaciji, otocima i Istri imaju daleko više strane krvi. Prvi su tokom stoljeća pohrvatili i krvno se slili sa znatnim brojem doseljenih Madžara, Germana, Slovenaca i drugih slavenskih naroda, a drugi su pohrvatili i slili se s velikom brojem starih Romana, Talijana i Vlaha pred turske selidbe.

IV.
BOSNA I HERCEGOVINA U SASTAVU BUDUĆE DRŽAVE HRVATSKE

Kako smo u prvom dijelu ove rasprave istakli, Herceg-Bosna svojim planinskim spletovima, tokom svojih rijeka i geopolitičkim silama tijesno je povezana s Hrvatskom; ona popunjuje i zaokružuje sve druge hrvatske zemlje. Prirodnim putevi, koji vežu hrvatske posavske s hrvatskim jadranskim zemljjama, teku preko Bosne i Hercegovine dolinama rijeke Bosne i Neretve, Vrbasa i Cetine, Une i Krke. Tim su dolinama i Rimljani svoje ceste proveli, koje su spajale Jadran s Panonskim ravnicama.[200] Bez Bosne i Hercegovine hrvatska država bila bi prostorno unakažena i gotovo prekinuta; ne bi imala pravoga jedinstva ni zaokruženosti. Hrvatska bez Herceg-Bosne, kako je jedanput mudro rekao Ante Radić, ideolog HSS-e, bila bi slična jednoj polovici kruha, kojemu je izrezana sredina i ostala samo vanjska kora.[201] Slikovita je poredba i prof. Kr. Draganovića, koji je Hrvatsku bez Herceg-Bosne usporedio s pijavicom od Kotora do Srijema, ili s čovjekom, koji ima ispružene noge i ruke, a nema trupla, kojemu, naime, manjkaju prsa i trbuh, u kojima se nalaze glavni ljudski organi. Kao što takav čovjek ne može živjeti, tako ni Hrvatska u starini nije bila bez Bosne i Hercegovine, niti može biti u budućnosti bez njih.[202]

---

[200] Gl. Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und Hercegovina*, Wien 1893.; E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.

[201] A. Radić, *Sabrana Djela III*, Zagreb 1939., 218.

[202] (Kr. Draganović), *Hrvati i Herceg-Bosna*, Sarajevo 1940., 46.

Prirodna granica između hrvatskih i srpskih zemalja jest Drina. Na toj crti Rimljani su dijelili svoja carstva i na njoj je stoljećima izgrađena i današnja vjerska i kulturna razdioba istočnoga i zapadnoga svijeta. Na toj crti valja da se dijeli Hrvatska od srpske države.

Bez Bosne i Hercegovnine Hrvatska bi vojnički bila teško obranjiva. Njezini saobraćajni putevi i turizam, na koji buduća hrvatska država mora mnogo računati, ne bi imali naravnih kratkih spojeva, nego bi bili usmjereni dugim zaobilaznim putevima. Bosna i Hercegovina jako bi popunjale Hrvatsku i u gospodarstvenom pogledu svojim bogatim stočarstvom, voćarstvom i šumama. Jaka hrvatska narodna industrija teško bi se dala izgraditi bez b. h. bogatih željeznih i drugih rudnih ležaja. A što je najglavnije, bez Bosne i Hercegovine ostalo bi van hrvatske države preko jedne trećine čistih Hrvata dinarskoga tipa, koji predstavljaju najzdraviji i najživotniji dio hrvatskoga naroda.

»Neopredjeljenost« današnjih b. h. muslimana

Iako su Bosna i Hercegovina povijesno neprijeporne hrvatske zemlje, one danas bez b. h. Hrvata muslimana nijesu hrvatske, niti bi ih Hrvatska mogla dobiti bez njih. Hrvati katolici sačuvali su Bosnu i Hercegovinu kao hrvatski narodni prostor samo u zajednici s b. h. muslimanima Hrvatima. Brojčani odnos između Hrvata katolika i Hrvata muslimana mijenjao se tokom stoljeća, ali su oni zajedno sve do početka 19. stoljeća sačinjavali više nego tri četvrtine

cjelokupnoga b. h. pučanstva.[203] I danas Hrvati muslimani i katolici čine solidnu većinu od 58% b. h. stanovništva. Da Hrvati dobiju Bosnu i Hercegovinu, valja da to hoće i da to složno traže i Hrvati katolici i Hrvati muslimani.

Neki su Hrvati zabrinuti, što se b. h. muslimani u popisima pučanstva poslije prošloga svjetskoga rata, amo od god. 1945., gotovo kao cjelina izjavljuju »neopredjeljenima«. Zbog toga se neki boje, da bi se oni jednoga dana mogli priznati Srbima.

Da držanje današnjih b.h. muslimana mognemo pravo razumjeti i ocijeniti, valja da duboko uočimo stanje, koje je nastalo u hrvatskim i drugim okolnim zemljama iza Drugoga svjetskoga rata. God. 1945. Srbi su pod krinkom komunizma prigrabili svu vlast u takozvanoj drugoj Jugoslaviji, a napose u Bosni i Hercegovini. Oni su odlučivali o životu i smrti pojedinaca i cijelih skupina. Od navedene godine do danas oni raspolažu sa svim gospodarskim blagom u zemlji i samo preko Srba može netko dobiti državnu službu, zaposlenje na radu i potrebna sredstva za nešto bolji život. Kod takvoga srpskoga pašaluka, junaštvo je ne izjaviti se Srbinom i ne zasjesti za bogati čanjak, koji su oni nedemokratskim nasiljem prisvojili i drže ga isključivo u svojim rukama. Ako se pod takvim pritiskom b. h. muslimani izjavljuju »neporedjeljenima«, oni stvarno nijesu neopredijeljeni, nego time izjavljuju, da nijesu Srbi. Kada jedanput dođe do prave ljudske i državne slobode u Bosni i Hercegovini, tada će ti »neporedjeljeni« muslimani progovoriti jezikom krvi, koja u njihovim žilama teče, naime, da su oni Hrvati i drugo da ne mogu biti.

---

[203] O tome potanko pišem u trećem svesku djela *»Bosna i Hercegovina«*.

B. h. muslimani ne mogu biti Srbi

Bosanko-hercegovački muslimani ne mogu biti Srbi, jer to oni stvarno nijesu. Po hrvatskoj krvi i jeziku, po svom vjerskom uvjerenju i misli, po kulturnom životu i pravom, dubokom osjećaju, oni su potpuno različiti od Srba i nigda se neće moći s njima združiti i u jedan narod stopiti. Pojedinac iz osobnih interesa i sebeljublja može izdati svoju krv i svoj narod. Takve mi prezirnim imenom zovemo izdajicama i renegatima. Ali jedan cijeli narod i jedan njegov znatan dio, kao što su b. h. muslimani Hrvati, ne može i ne će nigda počiniti opće i potpuno izdajstvo samoga sebe, svoje krvi i svoje prave narodnosti.

Bosansko-Hercegovački muslimani ne mogu se izjaviti Srbima ni zbog toga, što bi to značilo njihovu vjersku propast u nedalekoj budućnosti. Katolička i muslimanska vjera obje su univerzalne, opće ljudske vjere, i prema tome nijesu vezane ni istovjetne s pojedinim narodima. Katolik i musliman može biti Hrvat, Francuz, Englez, Egipćanin, Indijanac i Kinez. Dosljedno tome, i katolici i muslimani shvaćaju i znaju, da vjerni pripadnici raznih vjera mogu biti dobri članovi istoga naroda. Kao što su danas i protestanti i katolici dobri Nijemci, Englezi i Amerikanci, koji se između sebe poštuju i vole kao pripadnici istoga naroda, tako se i katolici i muslimani u Bosni i Hercegovini i u cijeloj Hrvatskoj mogu i moraju voljeti, pomagati i braniti kao članovi istoga hrvatskoga naroda.

Kod Srba je potpuno druga stvar. Kod njih pravoslavna vjera nužno ulazi u narodni pojam. Srbi nijesu vjernici koje mu drago pravoslavne crkve. Oni su samo i isključivo vjernici »S r p s k e p r a v o s l a v n e c r k v e«, sa svetim Savom i drugim

srpskim svetiteljima, sa srpskim narodno-vjerskim običajima (krsna slava, badnjak, i t. d.) i sa svojim srpskim patrijarhom, vrhovnim poglavarom njihove Srpske crkve. Srbin nije puni ni pravi Srbin, ako nije član Srpske pravoslavne svetosavske crkve. Zbog toga, da se b. h. muslimani izjasne Srbima, njih bi sami duh i poimanje intergralnog i potpunoga srpstva prisilili, da jedanput prigrle srpsko pravoslavlje, bilo pojedinačno i postepeno, bilo skupno i najedanput.

Iz toga uključivanja pravoslavne vjere u srpstvo i njihovo istovjetovanje proizlazilo je, i uvjek će proizlaziti, traženje Srba, da b. h. muslimani prijeđu na srpsko pravoslavlje, ili da budu uništeni. Istina, jedamput su se i Hrvati katolici i Hrvati muslimani između sebe lomili na Vrbasu i Uni: muslimani Hrvati, da sve druge Hrvate prevedu na islam i okupe oko Bosne, a Hrvati katolici, da se obrane i opet Hrvatskoj povrate Bosnu.[204] To je bilo u prvim stoljećima Novoga vijeka, kada su se vjerske borbe vodile i na Zapadu između pripadnika raznih vjera istoga naroda. Tada su katolici i protestanti između sebe vodili ratove i jedni druge ubijali i u Njemačkoj, i u Nizozemskoj, i u Francuskoj, i u Engleskoj. Tada je pjesnik Hasan Kaima, sarajevski Hrvat, pjevao:

O Hrvati, čujte me, čujte i počujte me
Islamu se prignite, Allahu se dignite.
Ne budite dušmani, prihvatite lijepi kur'an. [205]

---

[204] D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, 172-176.

[205] M. Hadžijahić, *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878.*, Sarajevo 1938.; V. Murvar, *Hrvatska i Hrvati*, Chicago 1953., 82.

Ta su vremena vjerskih ratova već odavna prošla. O njima danas Hrvati, i katolici i muslimani, s tugom u srcu govore i pišu, razmišljajući o njihovim žalosnim i štetnim posljedicama za jednu i drugu stranu. Danas nikakvu Hrvatu katoliku ne dolazi ni na pamet, da bi trebalo Hrvate muslimane prevoditi na katoličku vjeru, ni stvarnom ni moralnom silom. Kod Srba je to potpuno drugačije. Zbog istovjetovanja prvoslavne vjere sa srpskom narodnošću, prvi narodni ljudi i najbolji srpski umovi uvijek su se zanosili mišlju i tražili, da muslimani prime pravoslavlje, ili da se istrijebe. Crnogorski vladika Petar Petrović Njegoš ispjevao je »Gorski Vijenac«, najbolje srpsko pjesničko djelo, u kojem veliča Vladiku Danila, što je nagovorio crnogorske pravoslavne prvake, da pokolju domaće muslimane, koji nijesu bili voljni prijeći na pravoslavlje. Tu Vladika iz dubine srpske pravoslavne duše pjeva, ne samo, da je kršćanstvo nespojivo s islamom, nego da musliman ne može biti Srbinom, dok slijedi svoju islamsku vjeru. Njegoš stavlja u usta svojih junaka ove riječi:

»Srb i Turčin ne slaže se nigda,
no će prije more oslačati.

A u jedan kota da ih svariš,
ne bi im se čorba smiješala!« [206]

Kada je Crni Đorđe god. 1804. podigao Srpski ustanak, prva je stvar bila, da su Srbi 24.—25. srpnja poklali sve muslimane u Srbiji, koji nijesu mogli

[206] Petar Petrović Njegoš, *Gorski Vijenac*, Beograd 1947., 129 i 133.

pobjeći preko granice. To Srbi danas slave kao veliko djelo »pokolja dahija«.[207]

God. 1875., kada se spremao ustanak kršćana u Bosni i Hercegovini, da se oslobode Turaka, bosanski franjevac fra Anto Knežević posjetio je srpskoga ministra Blaznavca u Beogradu. Taj je zastupao staro srpsko mišljenje, naime, da b. h. muslimane treba prisiliti, da se krste ili isele, a koji ostanu, da se isijeku. Blaznavac je ovako zaokružio svoje misli:

»Pazite što ću Vam reći. Dok se dignete, odmah na turke izdajte proglas: ol nek se odmah krste, ol odmah nek se isele, kuda znadu, ako ne misle biti sasječeni. Knežević mu je odgovorio: *Oprostite, gospodine, što se s Vama u toj stvari složiti ne mogu! Zar da mi počmemo činiti ono, što u njima osuđujemo? Sve da bi nam to zakon dopustio, kao što nikako ne dopušta, sve da oni nisu naša jednokrvna braća, kao što jesu, opet bi se to protivilo našem izobraženju i našoj uljudnosti«.*[208]

Otac Knežević je zapriječio, da Blaznavčeve osnove nijesu bile tada ostvarene.

Za vrijeme Prvoga svjetskoga rata, god, 1917., sastali su se u stanu kipara Ivana Meštrovića u Cannes-u hrvatski članovi »Jugoslavenskoga odbora« sa Stojanom Protićem, predstavnikom srpske vlade, da vijećaju o stvaranju zajedničke države, hrvatske i srpske. Kada je došao govor na Bosnu i Hercegovinu, Protić je izjavio, da oni, srpska vlada i Srbi, imaju za te zemlje već pripravljeno rješenje. Na upit Hrvata Ante Trumbića, Protić je odgovorio:

---

[207] Gl. St. Novaković, *Ustanak na dahije,* Beograd 1904.; D. Pantolić, *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak,* Beograd 1949; N. Saulić, *Prvi srpski ustanak i narodne pjesme,* Beograd 1954.

[208] J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci II., Sarajevo 1915., 207 sl.

»Kada pređe naša vojska Drinu, dat će Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdeset osam vremena, da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji«.[209]

I samo posredstvom kipara Meštrovića i drugih hrvatskih članova na tom sastanku, nije došlo do ostvarenja tako strašne odluke Srba. Nedavno je otkrio dr. Juraj K r n j e v i ć, da mu je god. 1924. izjavio u beogradskom parlamentu jedan srpski narodni zastupnik, da su Srbi tada žalili, što se spomenuta osnova, koju je Protić iznio, nije ostvarila.[210]

I u prošlom svjetskom ratu Srbi su se vratili svojoj staroj zavjetnoj misli o istrebljenju muslimana. Draža M i h a j l o v i ć, vrhovni komandant srpskih narodnih snaga u zemlji, sa znanjem i odobrenjem jugoslavenske (srpske) vlade u Londonu i kralja Petra na 20. prosinca 1941. izdao je opširnu »instrukciju« komandantima srpskih četnika. U 5. točci kaže se, da je cilj srpskih borba:

»Stvoriti neposredne-zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa, i Bosne i Hercegovine od muslimanskog i hrvatskog življa.« [211]

Prema danim naputcima, četnički su komandanti odmah pristupili poslu. Osobito su strašna ubijanja muslimana, bez razlike spola i doba, izvršena u kotarevima Čajnici, Foči, Rogatici i Višegradu. Računa

---

[209] I, Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, B. Aires 1961., 73.

[210] Opet Bosna i Hercegovina. *Hrvatski glas*, Winnipeg, Canada, 18. III. 1963., str. 1.

[211] Stephen Clisold, *The Whirwind*, London 1949., 313; *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailoviće*, knjiga I., Beograd 1945., 12; I. Omrčanin, *Istina o Draži Mihajloviću*, München-New York 1957.,171

se, da je koncem god. 1941. u kotarevima Foči i Rogatici ubijeno 6—7.000 muslimana muškaraca, žena i djece.[212] Ubijanje se nastavilo i slijedećih godina. Dne 10. veljače 1943. komandant-poručnik Jovan S. Jelovac pisao je komandantu IV bataljona Baju Povljaninu;

Postupajte i dalje prema već izdatom naređenju. Hvatajte i ubijajte sve muslimane, žene i djecu. Hvatajte tu gubu i sve ubijajte, to je naređenje naših najviših starešina i to moramo izvršiti.[213]

Četnički komandant Pavle Đurišić dne 13. veljače 1943. dao je ovaj izvještaj o pokoljima muslimana:

Načelniku štaba Vrhovne komande (Draži Mihajloviću). Akcija u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu protiv muslimana izvršena je. Operacije su izvedena tačno po naređenju i izdatoj zapovesti... zatim je nastalo čišćenje. Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena, tako da nijedan njihov dom nije ostao čitav. Za vreme operacije se pristupilo uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti. Žrtve... kod muslimana oko 1200 borca i do 8 hiljada ostalih žrtava: žena, staraca i dece...Moral kod muslimana bio je tako reći srušen. Zavladala je epidemija straha od naših četnika, tako da su bili prosto izgubljeni.[214]

Srbi će i u buduće, danim prigodama, nastaviti s ovakvim postupkom protiv b. h. muslimana sve dotle, dok budu imali nade, da će moći prevesti na srpstvo barem jedan dio muslimana, to će prestati onda, kada se b. h. muslimani jasno i otvoreno izjasne, da su ono,

---

[212] I. Omrčanin, *n. dj.*, 128.—142.

[213] *N. dj.*, 172.

[214] Clisold, *n. dj.*,331; Omrčanin, *n. dj.*, 176.

što jesu po krvi, naime, Hrvati. Tada će svaki napadaj na b. h. muslimane naići na zajednički, tvrdi i neprobojni otpor svih Hrvata od Boke Kotorske do Mure i od Trsta do Drine.

* * *

Spomen na 500-godišnjicu pada Bosne valja da u dušama svih Hrvata obnovi duboku svijest, da su Bosna i Hercegovina prave hrvatske zemlje, koje su takve postale naseljenjem Hrvata kod njihova dolaska na Jadran i takvima ostale do danas. Živući trajno u ogromnoj većini na svojim djedovskim posjedima kao katolici i muslimani, b. h. Hrvati su za turskoga i austrijskog zaposjednuća i najnovijih Jugoslavija, neprijeporno očuvali Hrvatski narodni prostor u tim zemljama, a tim povijesno i stvarno pravo hrvatske države na Bosnu i Hercegovinu. Ta stvarnost valja da ojača ljubav svih Hrvata za Bosnu i Hercegovinu i očeliči njihovu volju u radu, da te neprijeporno hrvatske zemlje što prije podijele sudbinu s ostalom hrvatskom braćom u hrvatskoj državi.

Spomen na pad Bosne i Hercegovine neka, nadalje, osvježi i ojača ljubav svih Hrvata prema našoj braći bosansko-hercegovačkim muslimanima, koji su krv naše krvi, kost naših hrvatskih kostiju. Bosansko-hercegovačke muslimane taj spomen neka sjeti, da oni potječu od Hrvata bogomila i katolika, da su krvno čisti Hrvati i da njihova budućnost i sreća može biti samo u zajednici s drugom braćom Hrvatima. Zaklanjanje za »neopredjeljenost« može časovito donijeti neku zaštitu, ali na dulje vrijeme to ne će biti izvor života i napretka nego umiranje. Čim prije se b. h. muslimani izjasne, javno i otvoreno i u državnim popisima pučanstva,

da su ono, što oni i jesu po krvi i unutarnjim osjećajima, naime H r v a t i, tim će prije doći do slobodne hrvatske države, u kojoj će svi Hrvati, muslimani i katolici, uživati punu ljudsku i vjersku slobodu i narodno blagostanje.

U slobodnoj hrvatskoj državi Hrvati će znati osigurati Bosni i Hercegovini unutrašnju samoupravu, koju su te zemlje uživale od postanka stare hrvatske države, a koju traže i današnje vjerske i narodne prilike u tim zemljama. U toj samoupravi muslimani Hrvati, uz suradnju i pomoć braće Hrvata katolika, imat će glavnu, vodeću riječ u radu za blagostanje i napredak svih građana Bosne i Hercegovine, kojim će biti zajamčena sva ljudska, građanska i vjerska prava.

C h i c a g o, dne. 28. svibnja 1963.

Buenos Aires, 1963. g. posebni otisak iz »HRVATSKE REVIJE«, god, XIII., SV. 4 (52)

HRVATSKI
NARODNI I DRŽAVNI
PROSTOR
ZA
DUVANJSKOGA SABORA
GOD. 753.
DRŽAVNE GRANICE
POKRAJINSKE GRANICE
KARANTANSKA HRVATSKA
PANONSKA HRVATSKA
ISTRA
BIJELA HRVATSKA
BOSNA
RAŠA
CRVENA HRVATSKA
ZAHUMLJE
NERETVA
TRAVUNJA
DUKLJA
ILIRIJA
JADRANSKO MORE
ZAGREB
SOLI
SPALATUM
DRAČ
LA VALONA

S A D R Ž A J

Uvodna riječ 5

HRVATI I HERCEG BOSNA 7

Hrvoje Bošnjanin (Krunoslav Draganović)

I. Historijski osvrt na Herceg-Bosnu . 10

II. Vjerske prilike u Bosni 27

III. Bosanski muslimani 44

IV. Nekoliko prigovora 59

HERCEG-BOSNA I HRVATSKA 85

O. Dominik Mandić

I. Bosna i Hercegovina geopolitički su bitno povezane s Hrvatskom ... 87

II. Bosna i Hercegovina u povijesti Hrvata 94

III. Hrvatsko podrijetlo B. i H. muslimana 114

IV. Bosna i Hercegovina u sastavu buduće države hrvatske ... 146